

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΕΝΑΣ ΘΕΜΕΛΙΩΤΗΣ

(Ο ΑΝΤΙΡΩΜΑΝΤΙΚΟΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ)

Είναι μερικοί άνθρωποι στην πνευματική ζωή ενός τόπου, που όταν περάσης από δίπλα τους έχεις το συναίσθημα πως διαγκωνίζεις μιαν ολοκλήρη εποχή. Είναι οί ίδιοι ιστορία, ολοκληρώσεις χωρίς κενά, άρθια μεγέθη που σου επιβάλλονται ως μεγέθη γιατί συνοψίζουν, ερμηνεύουν— και κλείουν την εποχή τους. Το άτομό τους, ή προσωπικότητά τους είναι τόσο στενά ύφασμένα με τον καιρό τους, που αν θελήσης να την τεμαχίσης για να την εξετάσης στα επί μέρους, είναι ως να σύρεις μιαν απαρόδεκτη τομή στην εποχή, να την αποσυνθέτεις για να έρευνήσης με περιέργεια μικροσκόπου τὰ συστατικά της στοιχεία. Άλλα τότε την προδίνεις. Δεν έρευνάς, άλλοιώνεις. Τὰ επί μέρους είναι υπόθεσις τών σχολαστικών της λεπτομέρειας κ' έχουν τὸ δίχως άλλο την αξία τους, αλλά γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῆς γραμματολογίας. Μέσα ἐκεῖ συνωστίζονται οί τίτλοι και οί χρονολογίες, κατατάσσονται τὰ εἶδη, ταξινομούνται οί ἐπιδόσεις. Και κατατέμνεται ἡ ἐνιαία μορφή. Αὐτὴ ἡ ἐνιαία μορφή, που είναι ἕνα ἀδιάλυτο σύμπλεγμα ὅλων ἐκείνων που συνθέτουν τὴν εποχή, μένει σὲ πολλὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀναδιφητοῦ. Ἄν θέλεις νὰ τὴ συλλάβῃς στὴν ὀλοκλήρωσή της, θίγῃ πρέπει νὰ παραμερίσης κάπως ἀπὸ τὸν ὄγκο τῶν βιβλίων, χωρὶς νὰ τὸν μετατοπίσεις ὀλότελα ἀπὸ τὴν ὀπτική σου ἀκτίνα, νὰ σταθῆς στὴ σκοπιά που σου ἐπιτρέπει τὴν ἐποπτική ματιὰ και τότε, στὸν ὀρίζοντα που μένει ἐλεύθερος και δημιουργεῖ τὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας, θὰ ἴδῃς τὸ λευκὸ σχῆμα τῆς παρουσίας που ἔλειψε νὰ διεκδικεῖ τὸ χῶρο. Αὐτὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους που συνοψίζουν τὶς ἐποχές. Και ὁ Ἄγγελος Βλάχος ἀνήκει στὶς φυσιογνωμίες που χαρακτηρίζουν και ὀροθετοῦν.

✱

Ξεφυλλίζοντας τοὺς πολυσέλιδους τό-

μους, που γεμίζουν ἕνα ὀλόκληρο ράφι, περνώντας ἀπὸ τὰ καθαρολόγα στιχουργήματα στὶς ἔμμετρες σαιξπηρικές μεταφράσεις και στὰ γλυκύτατα ἐκεῖνα τραγούδια τοῦ Χάινε, που ἔμειναν στὴν ἐποχή τους ἀξεπέραστα σὲ μεταφραστικήν ἀκρίβεια και γλωσσική φιλοκαλία, ἀνατρέχοντας στ' ἀπειράριθμα πεζογραφήματα, που καλύπτουν ὅλες τοῦ πνεύματος τὶς ἐπιδόσεις, διηγήματα, χρονογραφήματα, θεατρογραφήματα, ἄρθρα δημοσιογραφικά, μελέτες βιογραφικές και κριτικές, εἰσηγήσεις διαγωνισμῶν, κοινωνικές εἰκόνες, ταξιδιωτικές ἐντυπώσεις, ἐπιστολές —(οί εἴκοσι Ἀθηναϊκές Ἐπιστολές, που δημοσιεύθηκαν με γυναικίῳ ψευδώνυμο στὴν Ἐστία τοῦ 1879 και 1880, είναι ἀπὸ τὶς ἀβρότερες και κομψότερες σελίδες που έχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ πεζογραφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης)— και καθὼς μεταφέρομαι στὶς κριτικές συζητήσεις του με τὸν Ροῖδη, ὅπου τὸ πνεῦμα και τὸ διαπεραστικώτατο σκῶμμα σπαθίζουν ἕναν ὀρίζοντα βαρύφορτο ἀπὸ σοφία και πολυμάθεια, ὅ,τι με σταματᾷ και κυριώτατα μοῦ ἐπιβάλλεται, ὅ,τι γοητεύει και συχνὰ κλονίζει αὐτὲς τὶς ρίζες τῶν γλωσσικών μας πεποιθήσεων, είναι αὐτὸ τὸ θαυμάσιο εἶδος πεζοῦ λόγου που ὁ Βλάχος ἐφιλοτέχνησε με μόχθο, με καλλιέργεια και με ἀδιανόητη γιὰ τοὺς καιροὺς μας κύρπωση ἐπάνω ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, με δύναμη γλωσσοπλάστη ἐκπληκτική, που ἤξερε νὰ συνδυάζει τὴν ἀβρότητα με τὴ σαφήνεια, τὸ κάλλος με τὴν ἀκρίβεια, τὴν πλαστικότητα με τὴν ἐννοιολογική εὐσταθεια.

Θὰ ἤθελα ὁ ἀναγνώστης νὰ μὴ ἐπηρεαστῇ ἀπὸ τὴν οἰκεία στὰ μνημόσυνα ἢ τὰ πανηγυρικά τεύχη ὑπερβολὴ τῶν ἐγκωμίων γιὰ τὸν τιμῶμενο και νὰ δεχτῇ ἀφελκίδευτη τὴ γνώμη που θ' ἀκούσῃ εὐθύς ἀμέσως. Πιστεύω —ἢ μάλλον πιστεύω κ' ἐγώ, γιὰ τὸν δὲν τὸ λέω πρῶτος — πως ἂν ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα μπόρεσε νὰ δώσῃ

μ' επιτυχία τῆ μάχη τῆς κατὰ τοῦ ἀρχαΐσμου, τὸ χρωστᾶ κατὰ κύριο ποσοστὸ στὸν Ἄγγελο Βλάχο. Τὸ εἶπε πρῶτος ὁ Φῶτος Πολίτης. Καὶ τὸ ἐξηγοῦσε ὠραία ὁ λαμπρὸς ἐκεῖνος ἄνθρωπος στὸ ἄρθρο ποὺ τιτλοφοροῦσε: «Ὁ Βλάχος καὶ τὸ Γλωσσικὸν Ζήτημα, τέσσαρες μέρες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πολιολογίου: «Οἱ ὑπὲρ τῆς κοινωνικῆς διαδόσεως τῆς δημοτικῆς γλώσσης κοπτόμενοι, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι εἰς τὸν Ἄγγελον Βλάχον ὀφείλουν, κατὰ μέγα μέρος, τὴν ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος τῶν. Διότι ἐκεῖνος πρῶτος κατέφερε τὸ ἰσχυρότερον κτύπημα κατὰ τῆς τάσεως πρὸς δημιουργίαν ἀρχαιοπρεποῦς γλώσσης καὶ προητοίμασε τοιοῦτοτρόπως τὸ ἔδαφος ὅπως δεχθῆ τὸν σπῆρον τῆς δημοτικιστικῆς ἰδεολογίας. Μᾶς ἔφερε πλησιέστερον πρὸς τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ζωὴν».

Οἱ νεώτεροι —κι ὄχι πιά ἐμεῖς, ποὺ δὲν μπορούμε νὰ διεκδικοῦμε τὸ ὠραῖο προνόμιο τῶν φανατισμῶν καὶ τῆς ξέγνοιαστης περιφρόνησης ὅλων ἐκείνων ποὺ συνθέτουν τὴν πολύμοχθη πεῖρα — ἔμαθαν νὰ σταματοῦν σὲ σχηματισμένες ἔννοιες καὶ θιαστικοὶ γιὰ τὸ καινούργιο ποὺ τοὺς ἐλκύει, δέχονται τὴν ἱστορία ποὺ τοὺς παραδίνεται καὶ τὴν τακτοποιοῦν στὴν ἀχρηστη ἀποσκευὴ τοῦ παρελθόντος, γιὰ νὰ προχωρήσουν ἀλαφροὶ ἀπὸ εὐθύνη γιὰ τὶς δάνειες πεποιθήσεις ποὺ κληρονόμησαν. Δὲν φταίνει ὅμως τόσο οἱ νέοι τῆς ἐποχῆς μας γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ ἀποσκευὴ τους. Φταίνει περισσότερο οἱ προηγούμενες γενιές, ποὺ δὲν ἔσκυψαν μὲ στοργὴ καὶ μὲ συνείδηση στὴν ἀγραφή ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων γιὰ νὰ ταξινομήσουν τὸ ὑλικό, ν' ἀξιοποιήσουν τὶς ἐπιδόσεις καὶ νὰ στηρίξουν χωρὶς προκαταλήψεις τὸν κορμὸ τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας. Ὁ αἰώνας μας, τουλάχιστον στίς πρῶτες δεκαετίες ποὺ πέρασε ἀπὸ τὸν σίφουνα τῶν γλωσσικῶν φανατισμῶν, θόλωσε τὴν ὄραση, παραμέρισε τὰ γερά ἀγκυνάκια τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ καὶ ματαίωσε κάθε καλοσυνείδητη προσπάθεια γιὰ νὰ συντεθῆ μὲ σοφία καὶ μὲ καλῶς ἐπισημειωμένη θέληση τὸ χρονικὸ τῆς πνευματικῆς μας πορείας. Τώρα, κάθε φορὰ ποὺ ἀνατρέχουμε στὸν αἰῶνα ποὺ κληρονόμησε ἀπὸ τὰ ροζιασμένα χέρια τῶν ἀγωνιστῶν τὸ μόχθο γιὰ τὴν παιδεία τοῦ ἐλευθερωμένου ἔθνους, ἔχουμε τὸ συναίσθημα τῶν ἐρευνητῶν καὶ τὰ συναπαντήματά μας μὲ τῆς πνευματικῆς ἐξοχῆς ποὺ χαράσσουν μὲ

τὸ βαρὺ τους ἴσκιον τὸ δρόμον τῆς νήπιας ἀκόμη σκέψεως τῶν πολλῶν, μετέχουν τῶν ἐκπλήξεων ἀπὸ εὐρήματα ἀπροσδόκητα.

Οἱ νεώτεροι, λοιπόν, γιὰ νὰ συνεχίσω τὴ σκέψη ποὺ ἡ παρέκβαση τὴν παραμέρισε, ἔμαθαν πῶς ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴ γλωσσικὴ ἀφύπνιση τοῦ ἔθνους ἀρχίζει μὲ τὸν Ψυχάρη καὶ τὸ Ταξιίδι του. Ἄν συμβῆ νὰ εἶναι φιλέρευνοι καὶ νὰ ἔχουν τὴν περιέργεια τῶν ἀναγωγῶν, θὰ φτάσουν στὸν Νικόλαο Πολίτη ποὺ ἐπλούτισε τὴ φραγκοθρεμμένη ρομαντικὴ παράδοση, μεταφυτεμένη στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς λογίους τοῦ Φαναριοῦ, μ' ἓνα πολυδύναμο νέο στοιχεῖο, τὶς λαϊκῆς παραδόσεις, τὰ παραμύθια, τοὺς θρύλους, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, βρυσομάννες τῆς νέας γλώσσας. Οἱ δημοτικιστῆς γλωσσολόγοι καὶ μελετητῆς προχωροῦν ἀκόμη πιὸ βαθειὰ στὰ ἱστορικὰ τῆς λαϊκῆς γλώσσας καὶ φτάνουν, περνώντας ἀπὸ τὸν Σολωμό, ποὺ ἀποτελεῖ κεφάλαιο ἰδιότυπο καὶ κάπως μοναξιασμένο μὲ τὴν Ἑπτανησιακὴ Σχολή, ἕως τὸν Βηλαρά καὶ ἀκόμη βαθύτερα στὴν Κρητικὴ Λογοτεχνία, ποὺ μὲ τὸν Ἐρωτόκριτον στέκει κεφαλόβρυσος τοῦ δημοτικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ νέος λόγιος ποὺ γράφει σήμερὰ τὴ δημοτικὴ, γνωρίζει ἀπάνω-κάτω τὴν καταγωγὴ τῆς, γιὰ τὸ ἀγῶνας τοῦ δημοτικισμοῦ προσπαθοῦσε — γιὰ νὰ πείσῃ — νὰ δείξῃ τὰ οἰκόσημα τῆς παλαιότητος καὶ τῆς ἐθνικῆς του ἀρχοντιάς.

Ὅμως ἡ γλώσσα καὶ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται ὕφος, ποὺ εἶναι τῆς γλώσσας ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀνταμοιβὴ τῆς, καὶ ἡ ὑστατὴ δικαίωση τοῦ λεκτικοῦ ὑλικοῦ, ἀκόμη καὶ τὸ τεκμήριον τῆς πνευματικῆς μας ὀριμότητος, δὲν πλάθεται μὲ τὸ στίχο. Ἡ γλώσσα γιὰ νὰ εἶναι γλώσσα, ἄρτια ἀξία καὶ μέγεθος ἄτμητο, πρέπει νὰ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν πρόζα. Ὅλοι οἱ διδακτικοὶ καὶ παιδευτικοὶ σκοποὶ καὶ τῆς φιλοσοφικῆς πραγματείας ἡ γλώσσα καὶ τῆς ἐπιστήμης ἡ διαφωτιστικὴ καὶ ἐκλαϊκευτικὴ προσπάθεια καὶ ἡ ἱστορία ποὺ εἶναι ἀγωγή τῆς συνείδησης καὶ ἡ μυθιστορία ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ σ' ἐπίπεδο ἰδανικώτερον καὶ μιλάει πιὸ ἀμεσῶς στὴν ψυχὴ τοῦ πλήθους καὶ ἡ δημοσιογραφία, ποὺ εἶναι ἡ κουβέντα ἡ καθημερινή, ζεστή, οἰκεία, μὰ καὶ δύναμη φοβερή, γιὰ τὴν εἶναι τροφή τοῦ πάθους καὶ δάσκαλος — ὅταν εἶναι — χωρὶς δασκαλισμόν καὶ χωρὶς συνοφρύωση, ὅλα τούτα χρειάζονται ὄργανο στερεόν, εὐκολόχρηστο, ἀκριβολόγο, ἱκανὸ νὰ ἐκφράσῃ μὲ λιτότητα ἔννοιες ποικίλες, εὐκαμπτο στίς ἀποχρώ-

σεις, πειθαρχικὸ στίς ἐμπνεύσεις, γιατί καὶ ὁ πλοῦτος τῆς φαντασίας συχνὰ φτωχαίνει μὲ γλώσσα χωρὶς χρῶμα καὶ χωρὶς πλαστικότητα.

Ἐδῶ, λοιπόν, θὰ ἀπαντηθῆ ἀπὸ τὸν ἐξερευνητὴ τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸ γλωσσικὸ ὀρόσημο Βλάχος. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀναπτύσσεται μὲ φανατισμὸ, τυφλό, καθὼς συνηθίσαμε νὰ τὸν κρίνουμε σήμερα, καλοπροαίρετον ὅμως ἀπὸ τῆ σκοπιά τῶν ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων, (ὅσο κι ἂν οἱ ἐπιδιώξεις αὐτὲς ἔμελλαν νὰ πραγματοποιηθοῦν ἀπὸ ἓνα κίνημα διαφωτισμοῦ ἐντελῶς ἀντίρροπο), ἡ τάση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ἡ διοχέτευση τῆς ἀκατάρτιστης, τῆς ἀπειθάρχητης, τῆς μιγάδος γλώσσας στὴν κοίτη τοῦ ἀττικισμοῦ, ποὺ ἐπιχειρεῖται ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς φύσει καὶ θέσει ζηλωτὲς τοῦ ἀρχαϊστικοῦ ἰδεώδους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς στιχουργοὺς — (ἐνῶ λ. χ. ὁ σοφώτατος Κόντος ἀναλαμβάνει νὰ καθαρῖση τὴ γραφόμενὴ ἀπὸ τοὺς νεωτερισμοὺς τῆς, ὅσους δὲν συμφωνοῦσαν μὲ τοὺς καθαρῶναιμους ἀττικοὺς τύπους καὶ τὴν ἀρχαία γραμματικὴ, ὁ Παναγιώτης Ζούτσος ξαναγράφει τὰ τραγούδια του στὸ ἀρχαϊκώτερο, στὸν πρόλογο δὲ τοῦ Βλάχα β, ποὺ ἐπιγράφει Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου, κομπάζει πὼς ἀνάστησε τὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Δημοσθένη) — θὰ ὀδηγήσῃ τὸν πεζὸ καὶ τὸν ἔμμετρο λόγο στὸ ἀδιέξοδο.

Ἀλλὰ ἡ τάση πρὸς τὸν ἀρχαϊσμὸ δὲν εἶναι ἀπλή ἰδιοτροπία τῶν λογιώτατων τοῦ ἔθνους, οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ μόνον μὲ τὸν εὐλογον ἄλλωστε φιλόρχαιο ζήλο. Ἐνα ἔθνος, ποὺ μόλις ξεσκλαβώθηκε, δὲν ἔχει ἀκόμη κορμό. Οὔτε παράδοση δὲν ἔχει ἄλλη, ἐξὸν ἀπὸ τὴν ἀρχαία του αἴγλη, ποὺ συντηρήθηκε συντροφεύοντας τὴ Μεγάλη Ἰδέα στὸ κρυφὸ σκολεῖδ τῆς μεγάλης νύχτας. Τὰ ἐπαναστατικὰ χρόνια ἦταν ἀκόμη χθεσινὴ ἱστορία καὶ ἡ χθεσινὴ ἱστορία δὲν εἶναι κἂν ἱστορία — εἶναι παρόν. Στὸς δρόμους ὁ πολίτης τοῦ νεοσύστατου κράτους διαγκωνίζονταν μὲ τὴ μπαρουτοκαπνισμένη φουστανέλλα. Τὸ ἔπος τοῦ σηκωμοῦ ἦταν κάτι πολὺ κοντινὸ, οἰκεῖο, σπιτικό. Γιατὶ τὸ κάθε σπίτι εἶχε τὸ ζωντανὸ του ἥρωα, δαμασμένο ἀπὸ τὴν πεζὴ πράξη τῆς καθημερινότητος ἢ, ὅταν ἡ ζεστὴ τούτη ἐπαφὴ ἔλειπε, εἶχε τὸ πρόσφατο πένθος του. Κι ὅ,τι ζοῦμε ἢ ὅ,τι καυτερὰ θυμόμαστε δὲν ἔχουμε τὴ δύναμη νὰ

τὸ μεταθέσουμε στὸ εἰκονοστάσι.

Αὐτὸ πράγματι ποὺ γίνεται ἡ αἰτία τῆς μομφῆς μας κατὰ τῶν πρώτων ἐκείνων λογίων τοῦ ἔθνους, τ' ὅτι δηλαδὴ παραγνώρισαν τὴν ἠρωϊκὴ ἐπαναστατικὴ παράδοση κι ἀναζήτησαν ἀπὸ τὰ παλιότερα χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἀνασυνέθεταν τὸ μῦθο του στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια, ἐξεταζόμενο κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἀπροκατάληπτης ἱστορικῆς καταξιώσεως ἐμφανίζεται ὡς ἀναπόφευκτο καὶ λογικὰ καὶ συναισθηματικὰ δικαιωμένο. Προδίνουμε τὴν κουφότητα τοῦ φανατισμοῦ μας καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ κριτικοῦ ἐντοπισμοῦ μας στὴν ἱστορικὴ περίοδο ποὺ ἔγινε συχνὰ ἀντικείμενο τῆς πιὸ ἐπιπόλαιης ἔρευνας, τὸ νὰ κακίζουμε τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀνέπνεαν ἀκόμη τὸν ἀέρα τῆς Ἐπανάστασης, γιὰ τ' ὅτι δὲν εἶχαν τὴ δύναμη νὰ παρεμβάλουν ἀνάμεσα στὸ Γεγονός, ποὺ εἶχε ἀκόμη τὴ ζέστα τῆς ἐνέργειας, καὶ στὴν πραγματικότητα τῆς δικῆς τους ζωῆς, τὴν ἀπόσταση ποὺ ὑφαίνει τὸ θρύλο, δημιουργεῖ τὴν παράδοση καὶ δικαιολογεῖ ὄχι πιά τὸ ἐφήμερο χρονικὸ τῆς τρέχουσας πείρας, ἀλλὰ τὴν ἱστορία.

Μέσα σὲ τοῦτο τὸ ψυχολογικὸ κλίμα πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ ἡ ἐρμηνεία τῆς τροπῆς πρὸς τὸν ἀρχαϊσμὸ. Τὸ ἔθνος ἔπρεπε νὰ προικισθῆ ἢ μᾶλλον ν' ἀποκτήσῃ τὴ συνείδηση τῆς μεγάλης του ἱστορίας. Μέσα στὴν περίμετρο τῆς παλαιᾶς αἴγλης, ἡ ἔγερσή του, ἡ μόλις χθεσινὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἔπαιρνε νόημα μεστότερο. Ἡ ἔνταξί τῆς μέσα στὴν παράδοση τῶν ἠρωισμῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μαραθῶνων καὶ τῶν Σαλαμίνων, φωτίζονταν μὲ λάμψη ποὺ ἡ οἰκείωση τῶν συγχρόνων μαζί τῆς δὲ μπορούσε νὰ τῆς προσδώσῃ.

Μ' ἂν θελήσουμε νὰ πᾶμε ἀκόμη πιὸ βαθειὰ εἰς τὴν ψυχολογία τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραμελήσουμε κ' ἕναν ἄλλον παράγοντα, ἐπίσης σημαντικὸ, ἴσως μάλιστα ἀποφασιστικὸ ἀφοῦ ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ οἰκοδομήσουν ἓναν πνευματικὸ πολιτισμὸ. Ὁ ρομαντισμὸς ἦταν καὶ ὡς ροπή συναισθηματικὴ καὶ ὡς ἐκδήλωση τοῦ πνεύματος καὶ ὡς κίνητρο ἐνέργειας κίνημα κυρίαρχο σὲ παγκόσμια κλίμακα ἀκριβῶς κατὰ τὰ πρώτα ἑλληνικὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια. Οἱ ἱστορικοὶ του τοποθετοῦν τὴν ἀφετηρία του κάπου ἐκεῖ στὰ 1830. Εἶναι βέβαια πάντοτε αὐθαίρετοι καὶ πολὺ σχηματικοὶ αὐτοὶ οἱ χρονικοὶ

έντοπισμοί που αίχμαλωτίζουν ένα κάποιο γεγονός με προέχουσα σημασία στα χρονικά του πνεύματος για να το αναγάγουν σε περιωπή όροσήμου. Κι αν ο περίφημος Πρόλογος του Κ ρ ό μ γ ο υ ε λ του Ούγκω (στα 1817) θεωρείται ως η πρώτη διακήρυξη των δικαιωμάτων και της αισθητικής του γαλλικού ρομαντισμού και η παράστασή του Έ ρ ν ά ν η στα 1830 ή επικύρωσή της, το κίνημα έχει τους προγόνους του, άμεσους ή και κάπως πιο μακρυνούς, στους *romphletaires*, στους ρήτορες, στους πολεμιστές της πέννας και του λόγου που διεκδικούσαν τα δίκαια της ατομικότητας και κήρυσσαν τον πόλεμο κατά του ψυχρού κλασσικού όρθολογισμού. Άλλά και ο γαλλικός ρομαντισμός, που συνήθως θεωρούμε πως άσκησε άμεσώτερη επίδραση στην πνευματική μας ζωή στον 19ον αιώνα, είναι και αυτός τέκνο νόθο παλαιότερης τροπής του πνεύματος που πρέπει μάλλον ν' αναζητηθή σε περιβάλλοντα άλλότρια. Στην Άγγλία ιδιαίτερα (Γιάγκ, Ουώλτερ Σκώτ, Μπάυρον, Γκραιύ), στη Γερμανία (με τους Σέλλινγκ, Σίλλερ και Γκαίτε) ο ρομαντισμός, αναγεννημένος από τον Μεσαίωνα, ένδυναμωμένος με νέες άνταρσίες και νέες πνευματικές άνησυχίες θα γίνη ένα κίνημα ζωής και τέχνης που θα μεταφυτευθή στη Γαλλία με τον Σατωμπριάν, τον Λαμαρτίνο, την κυρίαν Ντε Σταέλ — άφου προηγουμένως ο Ρουσσώ καλλιέργησε το έδαφος — για να καταλήξη στην έκρηξη του 1830. Ο ρομαντισμός αυτός, νοθευμένος άρκετά, μέτοικος σε μάς εδώ, χωρίς ούσιαστικό στόχο γιατί δεν είχε κανέναν έχθρο πραγματικό να πολεμήσει, ήρθε με ό,τι νοσηρό είχε μια κουρασμένη φιλολογία που ποθούσε την ανανέωση. Ήρθε με πολλή νοσταλγία για τα περασμένα, με πολλή περιφρόνηση για το παρόν, με πολύ συναίσθηματισμό και με μεγαλορρημοσύνη. Ο ρομαντισμός δεν ήρθε σε μάς σαν επανάσταση σημαντική, αλλά σαν άρνηση των αξιών της τρέχουσας ζωής. Και η δική μας ζωή δεν είχε καν άξίες για να τις άρνηθούν οί διαμετακομιστές του πνευματικού τούτου σεισμού σ' έδάφη που δεν είχαν άκόμη γνωρίσει τις ρωγμές των αισθητικών άνησυχιών. Οί λόγιοι των μετεπαναστατικών χρόνων πίστεψαν πως μπορούσαν να συγχρονίσουν τον τόπο τους αν τον έκδιάζανε να ρυθμίση το βήμα του με την περπατησιά λαών που γι' αυτούς η πορεία δεν ήταν άκόμη δειλή δοκιμή νηπίων. Το πνεύμα τούτο της άρνησης του πενιχρού πα-

ρόντος και της μεγαλομανούς αναζητήσεως των εποχών της άκμης, καθαρά ρομαντικο στη βαθύτερη του ούσία, επίζητούσε, κατά παράδοξη περιπλοκή, την αναβίωση ενός κλασσικισμού που αυτός άκριβώς ο ρομαντισμός, ως κίνημα πνευματικής άνταρσίας, ζητούσε να έκτοπίση. Άλλά η περιπλοκή έπιφανειακά μόνον δίνει την έντύπωση της άντινομίας. Ο στόχος του ρομαντισμού, στον ξένο χώρο, ήταν ένας ψυχρός όρθολογικός κλασσικισμός, μόλις πρόσφατος, που είχε φτάσει στο κατώτατο σημείο της τροχιάς του και περίμενε μ' έγκαρτερητικήν άναμονή τους νέους βαρβάρους... Ο κλασσικισμός που ζητούσαν οί δικοί μας ρομαντικοί ν' αναστήσουν ήταν άρκετά παρωχημένος και ως μορφή πνευματικής και καλλιτεχνικής άρτιώσεως ήταν άξια άφθορη. Τούτο, άνεξάρτητα από το άνεπίτευκτο του έγχειρήματος γιατί η επίζητούμενη έπιστροφή στον άρχαϊσμό προεξωφλούσε την ικανότητα ενός πνευματικού άλματος χωρίς καν τις προϋποθέσεις μιās κλασσικής προπαιδείας και παραμέριζε με το συναίσθηματικό της φανατισμό τις κυριαρχώτερες άξιώσεις που πρόβαλλαν οί πρακτικώτερες άνάγκες της όργανώσεως της νέας έθνικής ζωής.

Η πνευματική δραστηριότητα του Άγγελου Βλάχου αναπτύσσεται σε μια φανατισμένη στιγμή όπου έκρινετο η κατεύθυνση της πορείας του έθνικού πνευματικού πολιτισμού. Και η ίδια αΐτη στιγμή έσυρε τη μεγάλη τομή που έμελλε άργότερα να χωρίση δυο κόσμους με άδιάλλακτη έχθρότητα ιδανικών. Ο Άγγελος Βλάχος έπηρε άποφασιστικά, άδίσταχτα, τη θέση του στο χαράκωμα. Και το χαράκωμα ήταν της ζωής. Υπήρξε, ίσως άνεπίγνωστα, (γιατί άργότερα θα έμφανισθή πολέμιος μιās σχολής που τη βαθύτερη της ούσία πραγμάτωνε η ιδεολογική του θέση στον άγώνα της έβδομης και όγδοης δεκαετίας του αιώνα του), ο πρώτος Έλλην πραγματιστής που έζήτησε, μέσα στη ρομαντική και άρχαϊστική λαίλαπα, την άξιοποίηση των έθνικών αξιών και έπολέμησε με τόλμη, έπιμονή και μάθηση τον άρχαϊσμό και την άγονη μίμηση. Παρουσιάζει άληθινά πολλά τα περίεργα το ψυχικό και πνευματικό κλίμα της εποχής εκείνης των γραμμάτων μας. Ο άρχαϊσμός, παρ' ότι είχε όρίζοντά του την παλαιάν αίγλη, είχε από την πρώτη στιγμή μιχθή με την άδιάλλακτη περιφρόνηση του έλληνικού παρόντος και την άδυ-

ναμία του πορισμού κινήτρων έμπνεύσεως από τον αρχαίο κόσμο αναπλήρωνε με πρόχειρα δάνεια από τον ξένο συναίσθηματισμό. Οι λόγιοι του αρχαιόφιλου ιδεώδους, οί αρχαιόφιλοι ποιητές, επιζητώντας τη μετάπλαση της έθνικης συνειδήσεως, μεγάλωναν την απόσταση του σήμερα από τὸ ἀκόμη πρόσφατο ήρωικὸ παρελθόν. Ὁ Βλάχος ἀγωνίζεται γιὰ ν' ἀποκαταστήσῃ αὐτὴ τὴ σύνδεση ποὺ θὰ ὕφαινε καὶ θὰ στερέωνε μιὰν έθνικὴ παράδοση. Στὶς κριτικὲς του μελέτες, στὶς διαλέξεις του γιὰ ποιητὲς ποὺ ἀσκούσαν παντοδύναμη ἐπιρροὴ στὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς, ἀφίνει νὰ διαφανῇ τὸ κήρυγμά του. Ὁ φόρος τῆς τιμῆς ποὺ ἀποτίει σκιάζεται ἀπὸ τὴν ἐπικρίσιν του γιὰ τὴν προσήλωσιν πρὸς τὰ ξένα πρότυπα ποὺ εἶναι ἐπικίνδυνα γιὰ ἓνα ἔθνος χωρὶς δικό του κορμό, χωρὶς στερεὴ συνείδηση.

Ἀξίζει νὰ μεταφέρω μιὰ περικοπὴ τῆς κριτικῆς του μελέτης γιὰ τὸν Παναγιώτη Σούτσο, ποὺ διάβασε στὰ 1874 στὸν «Γαρνασσὸ» κι ὅπου ὁ Βλάχος φανερώνεται, μὲ πολλὴν ὀξύδερκεια, πολέμιος τοῦ νοσηροῦ ἐκείνου ρομαντικοῦ συναίσθηματισμοῦ ποὺ κατακαλύπτει τὴν ποίησιν τοῦ καιροῦ του.

«Εἰς τὴν μελαγχολίαν τοῦ ποιητοῦ —γράφει (*)— εἰς τὴν βαρύθυμον ἀηδίαν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀπάθειαν πρὸς τὴν ζῶσαν καὶ μειδιῶσαν κύκλω φύσιν, ἀποδοτέοι οἱ θρήνοι αὐτοῦ καὶ οἱ κοπετοὶ ἐπὶ τῷ θανάτῳ φανταστικῆς πολλάκις ἐρωμένης, αἱ κατάραι τοῦ βίου, ἡ ἀπόγνωσις αὐτοῦ, αἱ μετὰ μελανῶν σκιῶν συνομιλίαι του, τὰ φάσματα καὶ τὰ μεσονύκτια, οἱ κόρακες καὶ αἱ κυπάρισσοι, ἅτινα πάντα πληροῦσι τὸ ἄλλο εἶδος (**) τῶν λυρικῶν του ποιημάτων. Ἐκεῖ, ἐν ταῖς πατριωτικαῖς αὐτοῦ έμπνεύσεσιν εἶναι Ἕλληνας ὁ Παναγιώτης ἐδῶ, ἐν τῇ μελαγχολίᾳ καὶ τῇ ἀπογνώσει του, εἶναι ποιητὴς ξένος. Ναί, Κύριοι, ξένος.....»

Καὶ ἐξηγεῖ ὁ Βλάχος γιὰτί εἶναι ξένος πρὸς τὸ ἑλληνικὸ αἶσθημα καὶ τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση ὁ ποιητὴς. Καὶ ἡ ἐξήγησίν του συνοψίζει μὲ πολλὴ παραστατικότητα, ἀπὸ τὸ 1874, αὐτὸ ποὺ ἔμεινε στὰ χρονικὰ τῆς παγκόσμιας φιλολογίας ὡς ν ὀσημα τοῦ αἰῶνα —mal du siècle, τὸ εἶπαν οἱ Γάλλοι, Weltschmerz οἱ Γερμανοί:

«Ἐτελεῖτο τότε, καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραφεν

(*) Βλ. Ἀνάλεκτα, Τομ. Β', Παναγιώτης Σούτσος, σελ. 12 κ. έ.

(**) Τὸ πρῶτο εἶδος, εἶναι τὰ πατριωτικὰ τραγούδια τοῦ Σούτσου.

ὁ Παναγιώτης Σούτσος, παράδοξος ποιητικὴ ζύμωσις καθ' ὅλην τὴν ἑσπερίαν Εὐρώπην, καὶ ἰδίως ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ. Ἡ διπλῆ ἀπελπισίᾳς κραυγὴ, ἦν δύο μεγάλα τοῦ αἰῶνος πνεύματα, ὁ Byron ἐξ ἑνὸς διὰ τοῦ Manfred καὶ ὁ Goethe ἐξ ἑτέρου διὰ τοῦ Faust ἐξέβαλον, ἀπογνόντες τὴν λύσιν τοῦ ἀνθρώπινου προβλήματος, καὶ καταρῶμενοι ἑαυτοὺς καὶ τὴν ὑπαρξιν, καὶ τὸν Θεὸν καὶ τὸν κόσμον σύμπαντα, ἕως οὗ τὸ πεπερασμένον προσέκρουον οἱ πόθοι αὐτῶν καὶ ἡ τοῦ ἀγνώστου ἔρευνά των, ἀντήχησεν ἀπὸ καρδίας εἰς καρδίαν καὶ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα ἀνὰ πάσαν τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, καὶ παρήγαγε τὴν βαθεῖαν ἐκείνην, οὐχὶ πλέον μελαγχολίαν, οὐχὶ μισανθρωπίαν, ἀλλ' αὐτόχρομα μισοκοσμίας, δι' ἣς ἐπὶ δεκάδας ὄλας ἐτῶν ἐποτίσθη ψευδὴ καὶ δηλητηριώδη ποίησιν ὁ κόσμος ὀλόκληρος. Τοσοῦτον εἶχε τὸ μαγικὸν θέλημα τὸ ἐπὶ φαντασταῖς ὀδύναις παράδοξος ἐκεῖνος ἀλλὰ καὶ μελωδικὸς πολλάκις θρήνος, τοσοῦτον εἶχε γόητρον ἢ ἀνίατος ἐκείνη τοῦ βίου ἀπόγνωσις, ἡ ἀπέναντι ψευδοῦς, ἀνυπάρκτου καὶ ἀδυνάτου κόσμου κατάρα τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ φαιδρᾶς τείνοντος τὰς ἀγκάλας πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὥστε ἀληθῆ νόσον ἔσπειραν ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου ἐν τῷ ποιητικῷ κόσμῳ αἱ ποιήσεις τοῦ Βύρωνος καὶ ὁ Βέρτερος τοῦ Goethe, ἡ Attala καὶ ὁ Ρενὲ τοῦ Chateaubriand, ἡ Κόριννα τῆς Staël, αἱ Μελέται τοῦ Λαμαρτινίου, τὴν νόσον ἐκείνην ἦν προσφυστάτα ἀπεκάλεσαν Weltschmerz οἱ Γερμανοί. Τοσοῦτον δὲ ἡ ἀσθένεια ἐκείνη ἐγένετο τοῦ συρμού, τοσοῦτον ἠγαπῶντο καὶ ἐχειροκροτοῦντο τὰ νοσηρὰ ἀποκυήματα φθισιώσεως καρδίας καὶ ἐγκεφάλου φλεγμαινοντος, τοσοῦτον ἀπλήστως ἐξητεῖτο καὶ ἀπληστότερον κατεπίνετο τὸ παράδοξον φίλτρον τῶν ποιήσεων τῆς σχολῆς ἐκείνης, ὥστε πᾶς τῶν χρόνων ἐκείνων φοιτητὴς ἀπαραίτητον ἐνόμιζε καθήκον καὶ ἀναπόφευκτον φόρον εἰς τὸν συρμὸν τῆς ἐποχῆς νὰ προσθέσῃ καὶ αὐτὸς τὸν στεναγμὸν του, ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, μύχιον ἢ δάνειον, εἰς τὴν παγκόσμιον τῶν στεναγμῶν συναλίαν, ἣτις παντὶ σθένει ἠγωνίζετο νὰ μεταπλάσῃ τὸν κόσμον εἰς ἄβυσσον θρήνων καὶ κοπετῶν.»

Τὴν ἐπίδραση τούτη ὁ Βλάχος χαρακτηρίζει ὡς «ὀλέθρια» καὶ μέσ' ἀπὸ τὸ ἐγκώμιο ξεμυτίζει τολμηρῆ, γιὰ ν' ἀκουστῆ ἀπὸ τοὺς νεώτερους, τοὺς σύγχρονους, —γιατὶ ὁ Σούτσος εἶχε πιά πεθάνει— ἡ παρόρμησιν γιὰ τὴν στροφὴ πρὸς τὶς ἑθνικὲς πηγὰς τῆς ποιήσεως, πρὸς τὸ ἄμεσο ἑλληνικὸ περιβάλλον, πρὸς ὅ,τι ἀληθινὰ συγκινεῖ κι ἀληθινὰ ἐμπνέει. Γιατὶ «ψευδεῖς θρήνοι ἐκ δευτέρου ὀφθαλμοῦ καὶ στόνοι καθ' ὑπόκρισιν ἐκ τρίτου στήθους οὐδένα συγκινοῦν...» Καὶ ὁ Βλάχος, τὸ λέει ἀλλοῦ καθα-

ρώτερα πώς ή κριτική του για τον Σούτσο στους νεώτερους κυρίως αφορά: «...άλλ' έστω συγχρόνως εις ύποθήκην ήμών τών νεωτέρων, οίτινες δυστυχώς και κατά τους νεωτέρους τούτους χρόνους τοσούτον εύαρέστως τείνομεν πολλάκις τὸ οὖς πρὸς τὴν λαλιὰν τῆς ξένης μούσης, και πρὸς ἀλλοτρίας έμπνεύσεις ἀρμόζομεν τὰς χορδὰς τῆς λύρας ήμών.» Ἐλλωστε ὁ Βλάχος δείχνει πὼς ἔχει έντελῶς κατασταλαγμένες ἀπόψεις για τὰ ἄμεσα καθήκοντα πού ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπίσει με δημιουργικό θάρρος και με τὴν αὐτοπεποίθηση πού τῆς ἔλειπε ή σύγχρονή του λογοτεχνία. Τὸ κήρυγμά του, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τοῦ περισσοῦ ρομαντικοῦ φόρτου εἶναι μία ἐπιστροφή στὴν ἔστω ἀσχημάτιστη ἀλλὰ πάντως γνήσια ἐθνική παράδοση. «Διότι ήμεῖς οἱ τεσσαράκοντα μόλις ἐτῶν ἀριθμοῦντες πολιτικὸν βίον —γράφει στὴν ἴδια μελέτη του για τὸν Σούτσο— οἱ νήπια ἔτι φιλολογικῶς, οἱ μόλις ἀνοίγοντες τὸ βλέμμα πρὸς τὸ φῶς τῆς ζωῆς, διατί νὰ στενάζωμεν ξένους στεναγμούς, διατί νὰ καταρώμεθα τὸν βίον, διατί πλήρεις ἀπογοητεύσεως, ήμεῖς οἱ μήπω γοητευθέντες, νὰ πενθῶμεν ἐπὶ τῇ ὑπάρξει ήμών και νὰ ζητῶμεν τάφους εἰς τὰ σκότη και κυπαρίσσους, και σκώληκας μνημείων, και νὰ βλέπωμεν φάσματα νυκτερινά, και νὰ καλῶμεν εἰς συνομιλίαν ὄλην τῶν καταχθονίων πνευμάτων τὴν στρατιάν, μόνον και μόνον διότι νοσηροὶ τῆς Ἑσπερίας ἐγκέφαλοι κατέστησαν τὴν τοιαύτην ποίησιν τοῦ συρμοῦ;...»

✱

Ὁ Βλάχος συνεχίζει τὸ ἀντιρομαντικό του κήρυγμα με συνέπεια, με συνείδηση τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας τοῦ καιροῦ του, με τὴ διάθεση ἐκείνη πού θα χαρακτηρίσει ἀργότερα τοὺς ἀγῶνες τοῦ δημοτικισμοῦ σ' ὅ,τι τουλάχιστον ἀφορᾶ τὴν προσπάθεια τῆς ἀναγωγῆς τοῦ λυρισμοῦ ἀλλὰ και τοῦ ἀφηγήματος πρὸς τὶς πραγματικὲς πηγές τῶν ἐθνικῶν ἐμπνεύσεων. Θα ἦταν ἀσφαλῶς ἀδίκο νὰ πιστευθῆ ὅτι ὁ Βλάχος δὲν εὐνοοῦσε τὴν ἐπαφή και τὴν καλλιέργεια τῶν δεσμῶν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος με τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. Ὁ ὄγκος τῶν μεταφράσεών του, ὑποδειγματικῶν στὸ εἶδος τους για τὴν εὐσυνειδησία και τὸν μόχθο τῆς προσαρμογῆς τοῦ πνεύματός των στὶς δεκτικὲς ἰκανότητες τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοῦ, ἐξουδετερώνει τὴν ὁποιαδήποτε τέτοια ὑπόνοια. Ὅμως

ὁ Βλάχος πιστεύει πὼς μόνον ὅταν ἡ ἐλληνική συνείδηση κατορθώσει ν' ἀξιοποιήσει ὅ,τι ἀποτελεῖ ἀναφαίρετο ἐθνικὸ κτῆμα θα μπορέσει ν' ἀτενίσει, χωρίς νὰ φοβηθῆ τὶς ἀναπόφευκτες ἐπιδράσεις, τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Ἐβλεπε ἄλλωστε γύρω του σὲ τι ψεύτισμα τῶν αἰσθημάτων και σὲ ποιά ψυχική κακομοιριά ἔρριχνε τὸ ἔθνος του ἡ ψυχρὴ μίμηση τῶν ξένων προτύπων πού καμμιὰ δὲν μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀνταπόκριση ἀπὸ μιὰν ἀγευστὴ τῆς φιλοσοφίας, παρθενική κι ἀκαταστάλαχτη ἀκόμη ἐθνική ψυχή. «Οὐδέποτε φέρουσιν εἰς ὕψος τὰ ξένα πτερά, ὅσον καλῶς και ἂν προσαρμοσθῶσιν εἰς τοὺς ὤμους ήμών...»

Ἐγραφα ὁμως προηγουμένως τὸ ρῆμα συνεχίζει και θα πρέπει ἀμέσως νὰ διευκρινίσω ὅτι δὲν ὑπονοῶ τὴ συνέχεια μόνον σὲ χρόνο μελλοντικό, ἀλλ' ὅτι τοῦ κήρυγματος αὐτοῦ τοῦ ἀντιρομαντικοῦ ὑπῆρχαν ἤχηρὰ προανακρούσματα ἤδη ἀπὸ τὸ 1863. Ὁ Βλάχος εἶναι μόλις 25 χρονῶν. Ἐποχὴ ὅπου ὁ ρομαντισμὸς θα μπορούσε νὰ εὖρη ἀκοπώτερη εἴσοδο σὲ μιὰ νεανική, αἰσθηματική ὅπως μᾶς τὴν ἀποκαλύπτουν κάποια γράμματά του ψυχῆ, πλημμυρισμένη ἀπὸ ὄνειρα, στίχους και ρεμβασμό. Ἦδη, στὰ 1860, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ἓνα γράμμα του στὸν Δημήτριο Βερναρδάκη, φίλο τῆς νεότητος και φίλο τῶν γερατειῶν, ἀρχίζει νὰ μεταφράζει τὶς Μελέτες (Méditations) τοῦ Λαμαρτίνου, «στίχον πρὸς στίχον»... Δεκαπέντε περίπου χρόνια ἀργότερα, στὰ 1875, ὁ Βλάχος, ἀφιερώνοντας στὸν νεανικό του φίλο, τὸν Ἀναστάσιο Βυζάντιο, τὸ ἀπάνθισμα τῶν λυρικῶν τραγουδιῶν του, θ' ἀναπολήσει τὴν παλιὰ ἐποχὴ:

«Ἐνθυμείσαι, Ἀναστάσιε, τοὺς ὠραίους ἐκείνους τῆς πρώτης και καλλίστης ήμών νεότητος χρόνους, καθ' οὖς, δεκαεπταετείς μόλις τοῦ Πανεπιστημίου φοιτηταὶ — ἀληθινοὶ ὁμως — ἀνερριχώμεθα τὴν πρωΐαν, πρὶν ἢ ἔτι σημάνη τῶν παραδόσεων ἡ ὥρα, εἰς τὰς θυμοσπάρτους πλευρὰς τοῦ Λυκαθητοῦ, ἵνα τρυφήσωμεν θεώμενοι ἔνθεν μὲν ἀνατέλλοντα τὸν ἥλιον, ἐκεῖθεν δὲ τὴν πόλιν ἀφυπνοῦσαν ὑπὸ τὸν διαφανῆ πέπλον τῆς ἐωθινῆς ὀμίχλης;

»Ἐνθυμείσαι τὰς ἡρέμους ἐκείνας και πληρεῖς γοητείας ἑσπέρας, ὅσας διηρχόμεθα ὑπὸ τὰς πυκνὰς σκιαδὰς τῶν δενδροστοιχιῶν τοῦ βασιλικοῦ κήπου, ἀμύθητον ἔχοντες τὴν φλυαρίαν, λογοκοποῦντες και ἀπαγγέλλοντες στίχους, ἐν ἀθάα δὲ παιδικῇ πονηρίᾳ ὅτε μὲν τοὺς ἰδίους ήμών ὡς μεταφράσεις τοῦ Λαμαρτίνου και τοῦ Οὐγκῶ ὑποβάλλοντες, ὅτε

δὲ ταύτας ἐν κομπορήμονι μετριοφροσύνη ὡς πρότυπα ἡμῶν ἔργα πρὸς στιγμὴν ἀσμενιζόμενοι;

» Ἐνθυμείσαι, τέλος, τοὺς νυκτερινοὺς ἐκείνους ποιητικούς ἀγῶνας, τὰ στιχοδρομία οὕτως εἰπεῖν ἐκείνα, ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων φίλων, ὧν τῆδε κάκεισε διεσκόρπισε τῶν καιρῶν ἢ φορὰ καὶ ἡ ἰδιώτης μοχθηρία, καθ' ἃ, κυρτοῦντες ἐφ' ὀλοκλήρους ὥρας τοὺς νεαροὺς ἡμῶν αὐχένους ἐπὶ τοῦ χάρτου καὶ ζευγνύμενοι ἀγογγύστως ὀπισθεν τεσσάρων ὁμοιοκαταληξιῶν, ἐδαπανῶμεν τῆς σχολῆς ἡμῶν τὰς στιγμὰς εἰς σφυρηλασίαν αὐτοσχεδίων τετραστίχων, καὶ ἐμεγαλοφωνοῦμεν κατόπιν καὶ ἠγωνιζόμεθα περὶ πρωτείων καὶ ἐψηφοφοροῦμεν μάλιστα, οὐχὶ διὰ σφαιριδίων — τὸ σύνταγμα τοῦ 1864 δὲν εἶχεν ἔτι ψηφισθῆ — ἀλλὰ διὰ ψηφοδελτίων κατὰ τὸ παλαιὸν σύστημα;

» Ὡραῖοι χρόνοι ἐκείνοι! Χρόνοι νεότητος, χρόνοι πολλῶν ἐλπίδων καὶ μερίμνης ὀλίγης...»

Ποῖος θὰ μπορούσε νὰ τὸ διανοηθῆ πῶς στὴν ἴδια περίπτου ἐποχῇ, αὐτὴ τὴν ἐποχῇ πού μὲ τόση ρομαντικὴ ἀδρότητα θὰ περιγράψῃ, ὠριμος ἄντρας πιά, ὁ Ἄγγελος Βλάχος, θὰ μπορούσε ν' ἀκουστῆ ἕνα κήρυγμα ἀντιρομαντικὸ μέσα στὴν πλημμυρίδα τοῦ ρομαντισμοῦ; Κι ὁμως στὸν πρόλογο τοῦ ἱστορικοῦ ποιήματός του Περικλῆς καὶ Φειδίας, ὁ Βλάχος στὰ 1863 ἀπαγγέλλει τὸ κατηγορητήριό του κατὰ τοῦ ρομαντισμοῦ τῆς ἐποχῆς καὶ διατυπώνει τὴν πρόθεσή του νὰ βαδίσῃ ποιητικὸ δρόμο ἄλλον ἀπὸ τὸν πεπατημένον. « Ἴσως — γράφει — εὔρεθῆ τὸ ποίημά μου ἐκκλίνον τῆς ποιήσεως τοῦ συρμού, μήτε πτήσεις εἰς οὐρανὸν καὶ καταβάσεις εἰς Ἄδην περιέχον, μήτε ρύακας, μήτε ἀηδόνας, μήτε σελήνης μαρμαρυγὴν, μήτε ζεφυρίτιδος πνοὰς περιλαμβάνον· ἴσως, τέλος, φανῆ αὐτοῖς πεζολογία μᾶλλον ἢ ποίημα. Τίς οἶδε· πιθανὸν νὰ ἔχωσι δίκαιον. Ἐξομολογούμαι ὅτι ἠθέλησα νὰ βαδίσω ἐπὶ ἄλλης ἢ τῆς μέχρι τοῦδε ἐν Ἑλλάδι πεπατημένης ὁδοῦ, καὶ γράφων ἀρχαῖκὸν ποίημα νὰ ἀποταχθῶ τῇ σημαίᾳ τοῦ κατὰ τὴν Δύσιν μὲν κατεσκληρότος καὶ θνήσκοντος, παρ' ἡμῖν δὲ ἀκμάζοντος ἔτι ρομαντισμοῦ...» Θὰ τονίσῃ ἀκόμη ὅτι ἀποσκοράκισε «πᾶσαν ρομαντικὴν ὑπερτροφίαν τῆς φράσεως» καὶ «τὸ πομπῶδες ὕφος, τὰ φεγγοβολοῦντα ἐπίθετα, τὰς φοβεράς παρομοιώσεις, τὰς ἀφηρημένας μεταφοράς, τὰς ἀποστροφάς, τὰς ἀποσιωπήσεις καὶ τὰ τούτοις ἀδελφὰ ποιητικὰ ἐφόδια...» Οἱ προθέσεις τοῦ Βλάχου ἔμειναν μονάχα προθέσεις κι ὁ κριτὴς τοῦ Βουτσιναίου, ὁ

φίλτατος τοῦ Βλάχου Βερναρδάκης, ἀντιρομαντικὸς ἐπίσης, θ' ἀπορρίψῃ τὸ ποίημα ὅταν, πρὶν τυπωθῆ, εἶχε ὑποβληθῆ. Θὰ ἐπαινέσῃ τὴ γλώσσα, τὸ ἀπέριττο, τὴ γλαφυρότητα ἀλλὰ θὰ βρῆ πῶς ὁ στίχος ἔμεινε οὐσιαστικὰ ρομαντικὸς. Καὶ εἶναι μιὰ ἀφορμὴ γιὰ τὸν Βερναρδάκη γιὰ νὰ ξεσπαθῶσῃ κι αὐτὸς κατὰ τοῦ ρομαντισμοῦ (*). «Ληκύθειο στόμφο» θὰ ὀνομάσῃ τίς φραστικὲς ὑπερβολὰς τῶν ρομαντικῶν πού γίνονται οἱ τελευταῖοι «σπινθήρες τοῦ ὀσημέραι ἀποσβενημένου ποιητικοῦ λύχνου τῆς κατὰ πολλοὺς λόγους γεγηρακυίας ἐσπερίας Εὐρώπης».

Εἶναι ὁμως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συνέπεια τοῦ Βλάχου ὅτι ἔντεκα χρόνια ἀργότερα, μιλώντας γιὰ τὸν Ἰωάννη Καρασούτσα, θὰ ἐπαινέσῃ σ' ἐκείνον τὴν ἀντιρομαντικὴ ἐγκράτεια, σχεδὸν μὲ τίς ἴδιες λέξεις πού χρησιμοποίησε στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου ἐκείνου μανιφέστου:

« Ἡ ποίησις αὐτοῦ — θὰ γράψῃ τώρα, στὰ 1874 — οὐδὲν σχεδὸν εἶχε τῶν θελημάτων τῆς σημερινῆς ποιήσεως τοῦ συρμού· οὔτε ἀναβάσεις εἰς οὐρανοὺς, οὔτε καταβάσεις εἰς ἄδην, οὔτε ἀρὰς καὶ ἀπογνώσεως κραυγὰς, οὔτε φράσεως ὄγκον, οὔτε φθίσεως ψιμίθιον, οὔτε ἐνοιῶν σύγχυσις, οὔτε δανείαν αἰσθημάτων παράταξιν. Εἶχεν ὁμως ἀληθὲς τὸ αἶσθημα καὶ τὴν φράσιν ἐγκρατῆ, εἶχε τὸ νόημα διαυγὲς καὶ τὴν μορφήν ἀρχαιοπρεπῆ καὶ γνησίως ἑλληνικὴν. Ταῦτα δὲν ἦσαν βεβαίως ἱκανὰ θέλητρα δι' ἐκείνους ὧν οἱ οὐρανίσκοι, συνειθίσαντες εἰς πλακοῦντας καὶ σακχαρωτά, ἀποστρέφονται πλέον καὶ περιφρονοῦσι τὸν ἀπλοῦν καὶ ἀπέριττον ἄρτον.»

Ὁ «ἀπλοῦς καὶ ἀπέριττος ἄρτος» δὲν εἶναι, νομίζω, ἄλλος ἀπὸ τὸν κλασσικισμὸ πού ζητεῖ νὰ ἀναστήσῃ ὁ Βλάχος ἀνάμεσα στὰ ρομαντικὰ ὑπερεκχειλίσματα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ ζηλωτὴς αὐτὸς τῆς λιτότητας πού ἔχει ὡς αἰσθητικὸν ὁδηγὸ τὸ ἰδεώδες τῆς ἀττικῆς τέχνης — «ἀρχαιοπρεπῆς σεμνότης καὶ ἐγκράτεια εἰς τὴν ἔκφρασιν» — πού θεωρεῖ τὸ πάθος τοῦ ὑποκειμενισμοῦ παράπτωμα καὶ ζητεῖ τὴν παραστατικὴ ἀντικειμενικότητα σ' ὅλη τὴ διαύγεια καὶ τὴν «ἄνευ κόμπου λέξεων καὶ ἐκθαμβοῦντος ὄγκου ἐνοιῶν» ἔκλαμψη, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ Ἄγγελος Βλάχος θάπρεπε νὰ βρισκόταν στὴν πρωτοπορία τῆς «φάλαγγος τῶν ἐπιστρεφόντων». Ἦταν,

(*) Βλ. καὶ Γ. Βαλέτα: Ἀντιρομαντικὰ φανερῶματα τοῦ 1863, — Νέα Ἑστία (Ἀβγ. 1936, σελ. 1086-7).

αντίθετα, επί κεφαλῆς τῶν ὀδευόντων πρὸς τὸ μέλλον. Ὅσο κι ἂν ἡ βεβαίωση φαίνεται διαψευδόμενη ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἀγῶνα τοῦ Βλάχου κατὰ τῶν δημοτικιστῶν, ἀκόμη καὶ ἐναντίον πολλῶν πραγμάτων ποὺ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι συνθέτουν τὰ στοιχεῖα τοῦ νέου καὶ τῆς λεγομένης

γλώσσα του. Προικισμένος μὲ γλωσσοπλαστικὸ τάλαντο ἀληθινὰ θαυμαστό, ποὺ δείγματά του πλούσια ἔδωσε ἀργότερα μὲ τὸ ἀκόμη καὶ σήμερα ἀξεπέραστο Ἑλληνογαλλικὸ Λεξικὸ του, ἔχοντας ὡς ὀδηγὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀκριβολογίας καὶ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ περισσοῦ, ἐχθρὸς ἀδιάλλα-

Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ὡς Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν

προόδου, δὲν παύει νὰ διατηρεῖ ὅλη τὴν ἀλήθεια τῆς ἂν θελήσουμε ν' ἀναπλάσουμε νοερὰ τὸ πνευματικὸ κλίμα ποὺ σ' αὐτὸ μέσα ἔχει ἀναπτυχθῆ ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου. Ὁ ἀγῶνας του κατὰ τῶν ἀρχαϊστῶν καὶ κυρίως κατὰ τοῦ πνεύματος ποὺ ἐκπροσωποῦσαν ὑπῆρξε θετικὸς καὶ οὐσιαστικὸς. Τὸν διεξήγαγε μὲ τὸ μεγαλύτερο καὶ πειστικώτερο ἐπιχειρημα ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ διαθέτῃ ἓνας ἄνθρωπος ἐκείνους τοὺς καιροὺς — μὲ τῆ

χτος τῆς κοινοτοπίας, βαθύτατος γνώστης τεσσάρων γλωσσῶν ἀπ' ὅπου πορίσθηκε μὲ σοφία καὶ μέτρο ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσῃ τὴν ἀπλάστη ἀκόμη γλώσσα τῆς ἐποχῆς του γιὰ νὰ μπορεῖ ν' ἀνταποκριθῆ στὴν ποικιλία τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ἀποχρώσεων, ὁ Ἀγγελος Βλάχος ἔγινε ὁ κυριώτερος θεμελιωτῆς ἐνὸς γλωσσικοῦ ὀργάνου ποὺ ἐπέζησε ὀλόκληρες δεκαετίες καὶ ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἐπιζῆ, καὶ αὐτὸ τὸ ὄργανο τὸ χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος στὴν πο-

λυποϊκίλη φιλολογική του έκδήλωση. Από τὸ 1860 ἕως τὸ 1890, μιὰ ὀλόκληρη τριακοντάετία, ὁ Βλάχος δίνει τὴ μάχη του κατὰ τῶν ἀρχαϊστῶν κ' ἐπιβάλλει τὴν καθαρεύουσά του, τὴ γλῶσσα ποὺ θὰ γίνει ὁ κύριος στόχος τῆς πολεμικῆς τοῦ Ψυχάρη. Ὁ ἀγῶνας τοῦ δημοτικισμοῦ χρειάστηκε μιὰν ὀλόκληρη πεντηκονταετία γιὰ νὰ ἐκτοπίσῃ αὐτὴ τὴ γλῶσσα ἀπὸ πολλές θέσεις της, χωρὶς νὰ κατορθώσῃ ἀκόμη ὡς σήμερα νὰ τὴν ἐκθρονίσῃ ἀπὸ ἄλλες καιρίες ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχει. Τὸ γιατί, δὲν ἀντικρῦζει δύσκολη ἀπόκριση. Εἶναι γιατί ἡ γλῶσσα τοῦ Βλάχου, ὅσοδήποτε κι ἂν μᾶς φαίνεται σήμερα ἀπρόσφορη γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, ὅσοδήποτε κι ἂν θεωρεῖται πιά ξένη πρὸς τὸ σημερινὸ γλωσσικὸ μᾶς αἶσθημα, ἦταν, τὴν ἐποχὴ ποὺ διαμορφώθηκε μὲ τόσο μόχθο καὶ γνώση, γλῶσσα ποὺ ζωντάνευε ἀπὸ τὶς ἐννοίες ποὺ ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ, γλῶσσα ποὺ κατῴρθωνε νὰ φέρῃ σ' ἐπαφὴ κι ἀλληλοκατανόηση τὰ πιὸ διαφορετικὰ πνεύματα, καλλιτεχνικά, φιλοσοφικά, ἐπιστημονικά, καὶ ἀκόμη γιατί παρουσιάστηκε μὲ λεκτικὸ πλοῦτο ποὺ μπορούσε καὶ ν' ἀσωτεύεται χωρὶς νὰ φτωχαίνει. Ἦταν ἀκόμη ἡ γλῶσσα ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι δύσπεπτη καὶ στρυφνὴ, ἐγένετο ὁ ἀκοπώτερος ἀγωγὸς πρὸς τὴν ἀρχαία φιλολογία, καὶ περνώντας σὰν ὀδοστρωτήρας ἐπάνω ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἰδιώματα κατῴρθωνε νὰ δημιουργεῖ μιὰν ἐνεποιομένη συνείδηση γραπτοῦ λόγου, ποὺ μ' ὅλη τὴν ἀπόστασή του ἀπὸ τὴ λαλούμενη γλῶσσα πέτυχε νὰ ριζώσῃ καὶ νὰ ἐπιβληθῇ. Ἐξ ἄλλου ἂς μὴ παραμελοῦμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ καθαρεύουσα τοῦ Βλάχου ἦταν, συμπαραβαλλόμενη μὲ τὴ γλῶσσα τῶν ἀρχαϊστῶν, μιὰ ἀπλή καθαρεύουσα ποὺ τὴν εἶχε οἰκειωθῇ ὁ ὀπωσδήποτε μορφωμένος κόσμος τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἡ καθημερινὴ τῆς χρῆση ἀπὸ τὸν τύπο, ποὺ τότε περισσότερο ἀπὸ σήμερα ἀναπλήρωνε τὸ βιβλίον καὶ τοὺς παιδευτικούς καὶ μορφωτικούς του σκοπούς, τὴν εἶχε ἀναδείξει σὲ πανελλήνιον γλωσσικὸ ὄργανο.

Ἄς μὴ παραβλέπουμε ἐπίσης ἓνα συναίσθημα καὶ μιὰ πρόληψη ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα κυριαρχεῖ καὶ ποὺ τοὺς περασμένους καιροὺς — ἰδίως σ' ἐκείνους ποὺ ὁ τόπος ζοῦσε τὴ μεταβατικὴ του ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ἀνεπιστημοσύνη πρὸς τὶς κατακτήσεις τῶν πρώτων ἀναβαθμῶν τοῦ πολιτισμοῦ — φυσικὸ ἦταν νὰ δεσπόζει μὲ τυραννικώτερη ἐπιβολή. Πρόκειται γιὰ τὴν

πρόληψη τῆς μάθησης καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ διαφορισμοῦ τῶν μορφωμένων ἀπὸ τὸ ἀφελές καὶ ἄξεστο πλῆθος. Ἡ γλῶσσα ἦταν μιὰ περγαμηνὴ εὐγένειας καὶ πνευματικοῦ ἀριστοκρατισμοῦ. Δύσκολο ἦταν νὰ πεισθῇ ὁ λόγιος, ὁ πραγματικὸς λόγιος τῶν ἐτῶν 1860—1890, ὅτι δὲν ἀπαλλοτριώνει τίποτα ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του, ποὺ διαμόρφωσε μὲ τόσο μόχθο, καὶ ἀπὸ τὴ σοφία ποὺ σώρεψε μὲ τόση κύρτωση κι ἀπάνθρωπη ἐπιμονή, ἂν κατέβαινε στὴ γλῶσσα τοῦ πλανόδιου τῆς ἀγορᾶς γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὰ διανοήματά του καὶ γιὰ νὰ προσεγγίσῃ μὲ τὴν ἀπλαστὴ τούτη γλῶσσα τὰ ἰθαγενῆ καὶ ξένα κλασσικὰ ἀριστουργήματα. Κ' ὕστερα — ὅπως σοφώτατα παρατηρεῖ καὶ ὁ Φῶτος Πολίτης — ἡ ἀξίωση τῶν δημοτικιστῶν ἀπὸ τὸν Ἄγγελον Βλάχον ν' ἀποδεχθῇ ἀκαδημαϊκὰ μιὰ εὐλογοφανῆ ὑπόθεση (ἀφοῦ ἡ δημοτικιστικὴ ἰδέα μόνον ὡς ὑπόθεσις θὰ μπορούσε νὰ νοηθῇ σ' ἓναν ἄνθρωπο ποὺ ἀφιέρωσε τὰ μισὰ χρόνια τῆς ζωῆς του γιὰ νὰ πλάσῃ ὁ ἴδιος μιὰ γλῶσσα ποὺ θεωροῦσε ἀπόλυτα αὐτάρκη) καὶ ν' ἀπαρνηθῇ μὲ τὸν τρόπο τοῦτο τὸ ἔργο ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε θεμελιώσει, θὰ ἦταν τὸ λιγώτερο αὐθάδεια — «ἀπαίτησις ἀνήκουστος, πρωτοφανοῦς θρασύτητος» λέει ὁ Πολίτης. Ἄς προστεθῇ σὲ τοῦτο ὅτι ἡ ἀντίδραση κατὰ τῆς νέας γλώσσας, τῆς δημοτικῆς, δὲν εἶχε προέλθει μόνον ἀπὸ τοὺς ἤδη συγκροτημένους λόγιους, ποὺ ὅταν ἀκούστηκε τὸ κήρυγμά της εἶχαν ἤδη πίσω τους σεβαστὸν ὄγκον ἐργασίας καὶ εἶχαν ἀφομοιώσει τὴν καθαρεύουσα καὶ οἰκειωθῇ τόσο μαζί της ποὺ ἡ ἐγκατάλειψή της θὰ ἐμοιαζε μὲ προδοσίαν ἢ τουλάχιστον μ' ἓνα νέο ξανάρχισμα ποὺ δὲν ἀπαιτεῖ μόνον νεότητά ἀλλὰ καὶ κάποια προδιάθεση προσαρμογῆς. Μαζὶ μ' αὐτὰ καὶ κάποια ἀστάθεια πεποιθήσεων. Ὁ Ἄγγελος Βλάχος δὲν ἦταν ἀπὸ τοὺς τελευταίους αὐτοῦς. «Σύστημα πεποιθήσεων ἀκλονήτων δὲν κατέστησεν αὐτὸν εὐμάλακτον πρὸς τὰς μεταβολὰς τῆς ἡμέρας» ἐτόνιζεν ὁ Σπ. Λάμπρος, ὅταν ἀνοίγε τὸν ἐορτασμὸ τῆς φιλολογικῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου. Ἐνθυμίζει, πράγματι, ὁ Ἄγγελος Βλάχος τοὺς τύπους ἐκείνους τοὺς μονοκόμματους ποὺ ὄταν καταχτήσουν μιὰν ἐπαλξὴ μένουν ἐκεῖ στερεοί, θωρακισμένοι μὲ τὴν αὐτοπεποιθησή τους, καχύποπτοι στὸ θόρυβο ποὺ τοὺς περιβάλλει, περισσότερο πρόθυμοι νὰ ὑπερμαχήσουν τοῦ ιδεώδους ποὺ τοὺς ἐνέπνευσε καὶ τοὺς καθωδήγησε νὰ τὸ δαμά-

σουν, παρά να τείνουν με συγκατάβαση τὸ αὐτὶ πρὸς τὶς νέες φωνές που ἔρχονταν νὰ ταραξούν τὴν κατακτημένη γαλήνη τοῦ στοχασμοῦ. «Πάντα συνεννοημένος με τὴ σκέψη του, ὅ,τι γνώριζε τὸ γνώριζε καλά καὶ με γεωμετρικὴ θεβαιότητα τὸ ὑποστήριζε» — γράφει γιὰ τὸν Ἄγγελο Βλάχο ὁ Παλαμάς (*) πὺ περιγράφει συνάμα με πολλὴ συγκίνηση τὴν ἐπίσκεψή του στὸ σπίτι τοῦ σεβαστοῦ πρεσβύτη πὺ ὁ Ψυχάρης τιμᾶ καὶ θαυμάζει. (Ἄληθινὰ σὲ μιὰν ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν Ἄγγελο Βλάχο, στὸ ἐσώφυλλο τῆς «Ζωῆς καὶ ἀγάπης στὴ μοναξιά», ὁ Ψυχάρης σημειώνει (στὰ 1904): «Ὅχι γιὰτί συμφωνῶ με τὶς ιδέες, μὰ γιὰτί συμφωνῶ με τὸν ἄνθρωπο, τὸ λεξικογράφο καὶ τὸν ποιητῆ»).

Αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν ἀνθρώπων δὲν τὸ ἀπαντοῦμε εὐκόλᾳ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ. Καὶ δὲν τὸ ἀπαντοῦμε πρῶτα γιὰτί λείπει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ μας ὁ μόχθος, ἡ διάθεση τοῦ καμάτου καὶ ἡ αὐτοθυσία γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς γνώσεως. Ὑστερα γιὰτί ἡ δικὴ μας ἐποχὴ ἀνεμοδέρνεται ἀπὸ πολλὲς ἀνησυχίες, πολλὰ ρωτήματα κ' ἡ ζωὴ εἶναι γεμάτη ἀντιφάσεις καὶ ἀπροσδόκητα. Εἴμαστε πολὺ πιὸ κοσμοπολίτες σήμερα ἀπὸ ὅσο ἦταν ἄλλοτε οἱ πατέρες μας, κ' ἐννοῶ τοὺς προγόνους ἐκείνους πὺ ἀναζητοῦσαν τὴν ξένη σκέψη γιὰ νὰ δοκιμάσουν τὴ χαρὰ τῆς σύρροπης πορείας τῆς ψυχῆς τους με τὴν ψυχὴ τὴν ἄλλοεθνή. Ὁ παλαιότερος λόγιος εἶχε τὸ προνόμιο τοῦ προσανατολισμοῦ «μεταξὺ τῶν βάθυσκίων δασῶν ἢ τῶν φαιδρῶν λειμώνων τῆς ξένης φιλολογίας» ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Δημήτριος Κακλαμάνος, ἀλλ' ὁ νεώτερος δὲν ἔχει τὴν ἄνετη εὐχέρεια τῆς ἐκλογῆς. Ζεῖ τοὺς σύγχρονους καιροὺς καὶ συχνὰ τὶς λαίλαπες τοῦ πνεύματος με τὴν ὀλοκληρωτικὴ παράδοση τοῦ ἑαυτοῦ του, γιὰτί νοιώθει πὺ εἶναι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη στιγμή τοῦ ἐθνικοῦ βίου ἓνα μόριο τῆς ὀμαδικῆς ψυχῆς.

✱

Στὸν μελετητῆ πὺ θὰ ἤθελε νὰ εἶναι μαζί καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ψυχολόγος — ψυχολόγος θὰ ἔλεγε ὁ Παλαμάς πὺ γράφοντας γιὰ τὸν Ἄγγελο Βλάχο ἀφίνει νὰ διαφύγει ἀπὸ τὴν πέννα του μιὰ παρατήρηση πὺ ἐνῶ ἔχει σημασία καίρια

(*) Βλ. Πεζοῦς Δρόμους, Γ', Κάποιων Νεκρῶν ἢ Ζωῆ, στὸ ἄρθρο πὺ τιτλοφορεῖ: Τὸ τέλος τοῦ Ἄγγελου Βλάχου, σελ. 30

φαίνεται ἐντελῶς παρεμπόπτουσα: «Γι' αὐτόν, λέγει, θὰ ὑπῆρχε μονάχα γραπτὸς λόγος», γιὰτί, ἐξηγεῖ, «ἡ διανοητικὴ του κράση, στὸ καθαρὸ τῆς στοιχειῶ. ἦταν φιλολογικὴ» — στὸν μελετητῆ, λοιπόν, πὺ διατρέχει τὶς ποικιλώτατες σελίδες τοῦ Ἄγγελου Βλάχου καὶ κυριώτατα ἐκείνες πὺ ὁ λόγιος μιλεῖ *ab imo pectore*, με κάποια διάθεση ψυχολογικῆς εἰσδύσεως, ἓνας διχασμὸς, δραματικὸς καθὼς τὸν φαντάζομαι, εἶναι προδηλότατος. Ὁ καθαρολόγος Ἄγγελος Βλάχος, ὁ ἄνθρωπος πὺ εἶχε σὰν μεγάλο καὺμό τῆς ζωῆς του πὺς ἀπορροφημένος «ἀπὸ τόσες ἄλλες ὑπηρεσίες καὶ ἀσχολίες τῆς ζωῆς του» δὲν μπόρεσε νὰ καλλιεργῆσῃ τὴν ποίηση ὅσο τὸ ποθοῦσε νὰ τῆς ἀφοσιωθῆ, ἀντίκρουσε πάντα τὴ δημοτικὴ στὴν ποίηση με συμπάθεια πὺ ἂν σταθοῦμε στὰ ὅσα λέει γιὰ τὸν Τερτσέτη δύσκολα θὰ τὴ χωρίζαμε ἀπὸ τὸν κρυφὸν ἔρωτα. Καὶ στὸν Ζαλοκώστα — τὸ πρόσχημα τοῦτο γιὰ ν' ἀπαντήσῃ στὴν κριτικὴ καὶ τὶς θεωρίες τοῦ Ροῖδη — ὅ,τι περισσότερο ἐπαινεῖ καὶ ὅ,τι περισσότερο ὑπολήπτεται εἶναι «τὸ εὐχρουν καὶ τὸ ἐντονον τῆς φράσεως, τὸ κάλλος τῆς γλώσσης, τῆς γλώσσης ἐκείνης τῆς δημοτικῆς» πὺ φαίνεται μάλιστα σάμπως νὰ τὴ θέλει γνησία καὶ ἀνόθευτη ἀπὸ κάθε τυχὸν ἐπιμιξία με τὴν καθαρεύουσα.

«Οὐδεὶς τῶν ποιητῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (*) — γράφει ὁ Ἄγγελος Βλάχος στὰ 1877 ἐξετίμησε κάλλιον τοῦ Ζαλοκώστα τὸ ποιητικὸν κάλλος τῆς δημοτικῆς γλώσσης καὶ οὐδεὶς ἔγραψεν αὐτὴν καθαρωτέραν καὶ γνησιωτέραν. Δὲν συνωρμάθισεν οὔτε συνεζύμωσεν, ὡς ἄλλοι, τὴν γλώσσαν τῆς δημοτικῆς τοῦ ποιήσεως ἐκ διαλεκτικῶν τύπων καὶ φράσεων τῶν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος λαλουμένων ἰδιωμάτων, οὐδ' ἐδανείσθη, ὡς ἄλλοι, παρὰ τῆς καθαρουσύσης, ὅπως συγκαλύψῃ τὴν πτωχεῖαν τῆς δημοτικῆς. Καὶ ἂν δ' ἐνίστε, σπανίως ὁμως, παρέλαβέ τι παρ' ἐκείνης, διεμόρφωσεν αὐτὸ ὡς ἀληθῆς καλλιτέχνης κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς γλώσσης, καὶ τὸ δάνειον ἐκεῖνο μετεμορφώθη εἰς ἴδιον αὐτῆς κειμήλιον ὑπὸ τὴν δεξιὰν γραφίδα τοῦ ποιητοῦ. Τοῦτο δὲ διότι ὁ ποιητῆς ἡμῶν δὲν εἶχε σπουδάσει τὴ βοθηεῖα ἀναγνωσμάτων καὶ λεξιλογίων τῆς δημοτικῆς τῆς Ἑλλάδος γλώσσης, ἀλλ' εἶχεν ἀντλήσει αὐτὴν ζῶσαν ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ λαοῦ, καὶ ἐνσαρκωθείς οὕτως εἶπεῖν αὐτὴν, κατεῖχε τὸ πνεῦμα

(*) Καὶ ὁ Σολωμὸς; Ἄλλ' ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ θὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ θὰ ἐπιδληθοῦν ἀπὸ τὸν Παλαμά μὸλις στὰ 1901, με τὸν ιστορικὸ ἐκεῖνο πρόλογό του στὰ σολωμικὰ Ἄπαντα.

της τὸ ἀληθές καὶ συνησθάνετο ἐν τοῖς μυχοῖς τῆς ἑλληνικῆς του καρδίας ὅλην αὐτῆς τὴν καλλονὴν καὶ τὴν δύναμιν.» (*)

Μὲ αὐτὰ τὰ «ὡς ἄλλοι» καὶ τὰ περὶ «λεξιλογίων καὶ ἀναγνωσμάτων» ὁ Ἄγγελος Βλάχος ὑπονοεῖ τὸν Βαλαωρίτη πού τιμᾷ ὁ Ροῖδης, καὶ πού ἐμφανέστερα ἀκόμη ὑπονοεῖ στὴ μελέτη τῆς γιὰ τὸν Τερτσέτη ὅπου ἡ ἴδια ἐπίκριση γιὰ τοὺς νοθευτὲς τῆς γνήσιας δημοτικῆς ἀπαντᾶται σχεδὸν μὲ ταυτολεξία: «... δὲν συνέταξεν ὡς ἄλλοι — γράφει ὁ Β. γιὰ τὸν Τερτσέτη — διὰ πολλῶν κόπων καὶ σπουδῆς παντοδαπὴν ἐν σχήματι λεξιλογίου συναγωγὴν πάσης παραδόξου καὶ σπανίας δημοτικῆς λέξεως, ἀπομνημονευθεῖσης ἐδῶ ἢ ἐκεῖ τῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἀγρεύη ἐν αὐτῇ τοὺς γλωσσικούς του μαργαρίτας καὶ ἔχη συγχρόνως τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ἐρμηνεύη αὐτὸς ἑαυτὸν ἐν σημειώσεσι γεγραμμέναις... διὰ καθαρῆς γλώσσης (**)

(ὅπως συνήθιζε ὁ Βαλαωρίτης). «Γιατί — μᾶς λέει ὁ Παλαμᾶς — δίχως νὰ στέκεται (ὁ Βλάχος) ἀναίσθητος μπρὸς στὴν ἠρωϊκὴ λαμπρότητα τῆς βαλαωρίτικης μούσας (μάλιστα ἀφιέρωσε κατανοητικὲς γραμμὲς εἰς τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ τοῦ Φωτεινοῦ), ἀντιπαθούσε τὴν ρομαντικὴν κλίση, ἐδῶ κ' ἐκεῖ, ν' ἀραδιάζῃ στίχους πού τοῦ φαίνονταν ἀσυγύριστη ἀμετρολογία». Κ' ἔβαζε τὴν ὑπερτροφία τοῦ Βαλαωρίτη ἀντίρροπη στὴν κλασσικὴν στὰ μάτια του λιτότητα τοῦ Ζαλοκώστα». Ἡ συγκίνησή του μπροστὰ στὰ ποιητικὰ ἐπιτεύγματα τῆς δημοτικῆς —, πού ἀργότερα θὰ τὸν παρακινήσει, ὄχι «κατὰ λάθος» ὅπως ἔγραφε μὲ πολλὴ κακεντρέχεια ὁ Ν. Ἐπισκοπόπουλος, νὰ μεταφράσῃ τὸν Χάϊνε στὴ δημοτικὴ ὅπως καὶ τὸ περίφημον ἐκεῖνο Ἄλογο τοῦ Βιλντεμπρουχ — ἀποκαλύπτεται στὸν τρόπο πού χαιρετίζει τὴν ποιητικὴν φυσιογνωμία τοῦ Τερτσέτη τοῦ «γνησιώτερον ἑλληνικοῦ πάντων ἴσως τῶν ποιητῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος». Μιὰ βεβαίωση σὰν τούτη δῶ, ἐκφωνημένη μὲ ὅλη τὴν κατηγορηματικὴν ὀριστικότητά, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε ἐπιφύλαξη καὶ μπροστὰ σ' ἓνα ἀκροατήριον τοῦ «Παρνασσοῦ» — πού δὲν ἦταν ὅπως τὰ ἀκροατήρια τῶν σημερινῶν καιρῶν, ἀνεύθυνα καὶ ἀδιάφορα ἀλλ' ἀντίθετα, λογιώτατα κατὰ τὸ πλεῖστον, μὲ ἀνθρώπους δηλαδὴ

πού ἦσαν ἔτοιμοι νὰ διασταυρώσουν τὸ ξίφος στὴν κονίστρα τοῦ πνεύματος, μιὰ τέτοια, λοιπὸν, διακήρυξη πού ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ κύρους τοῦ ὁμιλητῆ εἶχε καὶ τὸ πρόσθετο βάρος ἐνὸς ἀφορισμοῦ καὶ μιᾶς συλλογικῆς καταδίκης, θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχθῆ σὲ ἐπιχειρήματα ἀδιάσειστα, πειστικά καὶ γιὰ τὸ ἀκροατήριον τοῦ 1875 κάπως ἐπαναστατικά. Ἄλλ' ἰδοὺ πού ὁ Ἄγγελος Βλάχος εἶδε καὶ πῶς εἶδε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ποιητῆ τοῦ ὁποίου ἔπλεκε τὸ κριτικὸ ἐγκώμιον. Γιατί εἶναι ὁ γνησιώτερος ἑλληνικὸς ἀπ' ὅλους τοὺς νεοέλληνες ποιητὲς τοῦ καιροῦ ὁ Τερτσέτης; Γιατί στὴν ποίησίν του, παλιότερη καὶ νεώτερη «ἀνανακλάται ἀψευδέστατα καὶ καθαρῶτα ὁ ἀληθινὸς ἑλληνικὸς βίος, ὁ γνησιῶς ἔθνικὸς διάκοσμος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος». Δηλαδή γιὰ τὸν Τερτσέτη ἀπήχησε στὸ στίχου τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν, τὴν καθημερινὴν ζωὴν τοῦ τόπου του, «εἶχεν ἐνστερνισθῆ οὕτως εἰπεῖν καὶ ἐνσαρκώσει ἐν ἑαυτῷ ὁ ποιητὴς ἡμῶν τὸν βίον τῆς νεᾶς Ἑλλάδος ἐν πάσῃ αὐτοῦ τῇ ἐξωτερικῇ ἐκδηλώσει. Τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα τοῦ νέου Ἑλληνοῦ — οὐχὶ ἐννοεῖται τοῦ σημερινοῦ, τοῦ ἐκπολιτιζομένου, τοῦ πιθηκίζοντος τοὺς Παρισίους καὶ τὴν Βιέννην, ἀλλὰ τοῦ ἀξέστου, τοῦ ἀπολιτίστου καὶ ἑλληνικωτέρου Ἑλληνοῦ — τὸ ἀνεπιτήδευτον τῶν τρόπων αὐτοῦ, τὸ ἀκόμψως ἀπέριττον ἀλλὰ πρωτότυπον τοῦ ἦθους του, τὴν γλώσσαν τοῦ αὐτοῦ (ὑπογραμμίζω ἐγώ) τὴν πτωχὴν μὲν ἴσως καὶ δύσχρηστον πρὸς τὰς σημερινὰς ἡμῶν ἀνάγκας, μελωδικὴν ὁμῶς καὶ εὐχρουν.» Καὶ πρὶν ἀκόμη ἀκουστῆ ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους τοῦ δημοτικισμοῦ τὸ κήρυγμα τῆς ἐπιστροφῆς στὴ νεοελληνικὴν παράδοσιν καὶ στὸ δημοτικὸν τραγούδι, ὁ Βλάχος τὸ εἶχε σαλπύσει αὐτός, διαλαλώντας — στὴν ἴδια αὐτὴ μελέτη — πῶς τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια «ἢ τιμιωτάτη αὐτῆ κειμηλιοθήκη τῆς συγχρόνου ἡμῶν ἱστορίας», «διετήρησαν τὰς ἰδέας, τοὺς πόθους, τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς ἐλπίδας, τὰς παραδόσεις καὶ τὰ φρονήματα τοσοῦτον πρωτοτύπως». Κ' ἐπαινεῖ μὲ συγκίνηση τὸν Τερτσέτη γιὰ τὴν «περιερχόμενος τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος ἀνεζήτησε καὶ συνέλεγεν ἀπὸ τοῦ στόματος αὐτοῦ τοῦ λαοῦ τὰ ἄσματα ἡμῶν τὰ δημοτικὰ καὶ πολλὰ αὐτῶν, ἄγνωστα καὶ ἀποπειπλανημένα, ἔσωσεν ὁ Τερτσέτης ἀπὸ τῆς λήθης...»

Βλέπομε δηλαδὴ ἐδῶ τὸν Ἄγγελο Βλάχο, τὸν ἀνθρώπο πού ἐθεωρούσαμε, διδασχθήκαμε νὰ τὸν θεωροῦμε, σὰν ἓνα ἀπὸ

(*) Βλ. Ἀνάλεκτα, Τομ. Β', Γεώργιος Ζαλοκώστας, σελ. 139.

(**) Αὐτ. Γεώργιος Τερτσέτης, σελ. 89.

τούς άσπονδότερους έχθρους τής δημοτικής γλώσσας, που ο Παλαμάς θα δημοσιέψη σειρά από όχτώ βιαιότατα άλλ' όχι πάντοτε και συνετά άρθρα στην Έφημερίδα του Κορομηλά (*) για να έλέγξη τις γνώμες και τις γλωσσικές αντιλήψεις του, να θεωρεί γνήσια έλληνική μουσα την ποίηση που ξεκινά από τις πηγές αυτές τής έθνικής παράδοσης και την ποίηση αυτή να την εξάιρει σε στάθμη που μοιραία επιβάλλει τη σύγκριση με την άλλη ποίηση τής εποχής του που θεληματικά υποσκελίζει, και ακόμη βλέπουμε τον ίδιο αυτόν άνθρωπο που υπήρξε στύλος τής καθαρεύουσας, τής καθαρεύουσας που ο ίδιος έμόρφωσε, να έχει τόσην εύκαμψία και τόσην έλλειψη γλωσσικού φανατισμού όταν πρόκειται να διαλαλήση την αλήθεια τής τέχνης. Άξίωμα του Βλάχου είναι ότι η τέχνη για να είναι τέχνη, πρέπει να είναι πρωτίστως αλήθεια. Κάθε αλήθεια δεν μπορεί να είναι τέχνη, αλλά η τέχνη δεν νοείται όταν από το περιεχόμενό της λείπει ο σπόρος τής αλήθειας. Την αισθητικήν αυτήν αρχή θα τη διατυπώση στην περίφημη επικριτική διατριβή του για τη Φυσιογραφική—όπως την ονομάζει—Σχολή του Ζολά, που πρωτοδημοσίεψε στη φιλολογική Έστία τής 9 Δεκεμβρίου. 1879 :

«Είναι αναντίρρητον σήμερα —έγραφε τότε— και εκτός πάσης άμφιβολίας ότι άπαραίτητον προσόν παντός αληθινού καλλιτεχνήματος είναι η αλήθεια. Ποίησις και ψεύδος, καλλιτεχνία και ψεύδος εΐσιν άσυμβίβαστα πλέον πράγματα εις τον σημερινόν αιώνα, οτε παρήλθεν ο συρμός των προς την σελήνην στεναγμών και των μετά των κυπαρίσσιων διαλόγων, οΐτινες ηΰφραιναν άλλοτε και κατεγοήτευσαν τους πατέρας ήμών και τους πάππους. Αν όμως τέχνη θα είπη αλήθεια, παντάπασι δεν σημαίνει τούτο ότι αλήθεια θα είπη τέχνη. Και αν ούδεις δύναται να άρνηθῆ, ούδ' αυτοί οί των ιδανικών ιδανικώτατοι, ότι αΐσθημα ψευδές, χαρακτήρες ψευδείς, ψευδής παράστασις ψευδών πραγμάτων δεν αποτελούσι καλλιτέχνημα βιώσιμον, ούδ' άξιον του ονόματός του, ούδεις όμως επίσης όρθώς φρονών, άπροκατάληπτος και πάσης φιλολογικής ή καλλιτε-

(*) Τα άρθρα αυτά, άπανητικά στην εισηγητική κρίση του Άγγ. Βλάχου στον Φιλαδέλφειο Διαγωνισμό του 1891, δημοσιεύθηκαν στην Έφημερίδα τής 9, 12, 17, 24 Νοεμβρίου, 1 και 11 Δεκ. 1891 και 4, 9 Ιαν. 1892, αναδημοσιεύθηκαν δε πρόσφατα στην Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση, άρ. 11 και 12 (Αύγουστος - Οκτώβριος 1948).

χνικής άξίας ξένος, δύναται να παραδεχθῆ ότι μόνη ή αλήθεια και όλη ή αλήθεια, κατά την ώμήν φράσιν των ποινικών νόμων, είναι το θέμα και ή άποστολή τής γνησίας τέχνης».

Μετέφερα την περικοπή γιατί μάς φωτίζει άρκετά στην αναζήτηση των αίτίων του συναισθηματικού άλλ' όχι και ιδεολογικού διχασμού του Άγγέλου Βλάχου μπροστά στο ζήτημα τής γλώσσας. Τη δημοτική και το δημοτικιστικό κίνημα το είδε από το περίσμα τούτο το αισθητικό —χωρίς καμμιά προκατάληψη κατά τής δημοτικής αλλά και χωρίς καμμιά διάθεση να μείνη σιωπηλός μπροστά στον φανατικό είκονοκλασισμό των ήγετών του δημοτικισμού. Ο Βλάχος πίστευε με την πίστη των οικοδόμων ότι η καθαρεύουσα, η γλώσσα που διέπλασε και που αγάπησε όσον έλάχιστο: γιατί την ένοιωθε σαν ζωντανή καρδιά να πάλλει μέσα στην παλάμη του, δεν ήταν μονάχα ένα όργανο γλωσσικό που μπορούσε να ίκανοποιεί κάθε ανάγκη, ακόμη και ποιητική. Ήταν συνάμα και μιá αλήθεια γλωσσική. Και σαν τέτοια ένοιωθε το χρέος να τής υπερχαρήσει. Μια άλλη αισθητική θεωρία που άσπάζεται και διαλαλεί ο Άγγελος Βλάχος θα μάς βοηθήσει να έξηγήσουμε τη φαινομενικά δίγλωμη στάση του άπέναντι του γλωσσικού προβλήματος. Είναι το αισθητικό άξίωμα που άποτελεί και των έντελώς νεωτέρων περι τής τέχνης θεωριών θεμελιακήν αρχήν, ότι ουσία και μορφή, περιεχόμενο και μορφή, είναι αλληλένδετα στο καλλιτέχνημα και ότι ο τεχνητός χωρισμός τους νοθεύει το δίδυμο πλάσμα τής έμπνεύσεως. Ο Βλάχος έπαινούσε την ποίηση του Τερτσέτη και τη δημοτική του γιατί έβλεπε τη γλώσσα τούτη ως τη μορφή τη σύμφυτη με την ουσία των έμπνεύσεών του. Ο Βλάχος το έξηγει όσα μπορεί να γίνη καθαρώτερα στη μελέτη του για τον Τερτσέτη. Ο αναγνώστης ός μου έπιτρέψη και αυτή τη μεταγραφή γιατί στη συνοπτικότητά της έξηγει εύγλωπτότερα από κάθε πολυλογία αυτό που για τους φανατικούς και τους κοντόθωρους σχηματικούς θεωρείται πρόβλημα, ενώ στην ουσία δεν είναι παρά η συνεπής, η τίμια, η λογική στάση ενός ανθρώπου τής ψυχολογίας, τής πνευματικής καταρτίσεως και των ιδεωδών ενός Άγγέλου Βλάχου.

«Από τοιούτου γνησιώς έθνικού σπόρου βλαστήσασα η ποίησις έν τη ψυχῆ του ποιητού ήμών —γράφει— ούδόλωσ άπορον, φυ-

σικώτερον και εύεξηγητον, ότι διεμορφώθη κατά τε τήν ούσίαν και τήν μορφήν άληθώς έλληνική, άφελής πρό πάντων και άνεπιτήδευτος, εύχρους δέ και μελωδική, άποπνεύουσα πανταχού σχεδόν τó δροσώδες άρωμα τού θύμου τών έλληνικών βουνών ή τήν όξειαν όσμην τής πίτυος τών όρέων, και φέρουσα πρόδηλον τόν εύχάριστοι τύπον τών δημοτικών ήμών άσμάτων, τών μοναδικών έν τή δημόδει ποιήσει πάντων τών έθνών. Τούτο δέ ούχι κατά μίμησιν αυτών δουλικήν, αλλά κατ' έμπνευσιν έλευθέραν, έξ αυτού, ως προείπον, τού βίου τού έλληνικού. Διὰ τ ο ύ τ ο δ' έπίσης και ή έξωτερική τής ποιήσεως αυτού περιβολή, (*), ή γλώσσα τών ποιημάτων του ήτο ή γνήσια και καθαρά δημοτική, ή γλώσσα δηλαδή τής δημοτικής έλληνικής ποιήσεως, ή γλώσσα τού Μηλιώνη, τού Ζήκου, τού Λιάκου και τού Μπουκουβάλα, ή γλώσσα τού Διάκου, τού Μπότσαρη και τού Κολοκοτρώνη. Ύπερ τής γλώσσας ταύτης άνεπιγνώστως ταχθείς και ταύτην άσπασθείς ό Τερτσέτης, έν μέσω τού μεγάλου και κρατερού άγώνος, έν παρά τόν άλλον εκείνον, τόν δι' αίματος και σπάθης επί τού πεδίου τής μάχης γινόμενον, συνεκρότουν τότε οί άνδρες τών γραμμάτων επί τού χάρτου δια γραφίδος και μελάνης, έπραξε τούτο ούχι έκ δογματικών έπιχειρημάτων και γλωσσικών θεωριών προαχθείς, άλλ' έξ έμπνεύσεως και αυτομάτως. Τιοαύτη είχε δλαστήσει έν αυτώ ή γλώσσα, όπως τιοαύτη οία προείπον, είχε βλαστήσει αυθόρμητος και έξ ένδομούχου ανάγκης ή ποιήσις».

«Ο,τι δηλαδή προσπαθεί κυρίως να αποδείξη ό Βλάχος είναι πρώτα πρώτα τó γνήσιο τής έμπνεύσεως και ύστερα τó γνήσιο τής μορφής που συνάπτεται άξεχώριστα με τήν έμπνευση. Και έδώ βρίσκει τήν έπαλήθευση τού αξιώματος για τó άλληλένδετο μορφής και ούσίας, τó άδιαχώριστο τού σπόρου τής έμπνεύσεως από τόν καρπό του. Λαϊκές, δηλαδή βαθύτατα έθνικές ήσαν οί έμπνεύσεις τού ποιητή που άνέλυε· λαϊκό ήταν και τó περίβλημά τους, αυθόρμητα γεννημένο, χωρίς έπίμοχθη άναζήτηση, χωρίς τó δίλημμα τής έπιλογής. «Δέν έγραφε τήν δημοτικήν ό Τερτσέτης, έπισταμένως μελετήσας και μετά σπουδαίαν σκέψιν πεισθείς, ότι εις ταύτην και μόνην έπρεπε να γράφη· δέν έξέλεξεν αυτήν, κατακρίνων και κατηγορών και άποκλείων ως μεμολυσμένην τήν καθαρεύουσαν, τήν λογία ν... Ήγραψε γλώσσαν δημοτικήν άληθή, καθαρεύουσαν άνεπιτήδευτον, πτωχήν ίσως αν θέλετε, αλλά κομψήν χωρίς τινος

αξιώσεως ή ζητήσεως τετεχνημένης, διότι τιοαύτην άναγκάως έπρεπε να γράψη, γράψας ό,τι έγραψε, διότι όμαίμονες έγεννήθησαν έν αυτώ ή τε ποιήσις και γλώσσα». Και αυτή ή γλώσσα που χρησιμοποίησε ό Τερτσέτης είναι, λέει ό Β., «ή από τού γενικού στόματος τού συνόλου τού έλληνικού λαού πηγάσασα, ή πανταχού τής Ελλάδος έννοουμένη, ή επί τών όρέων ήμών άντηχήσασα, ή έν τή δημοτική ήμών ποιήσει δικαιωνισθείσα».

Ή αν συνεχίζα τήν άνθολόγηση τών σκέψεων τού κριτικού τού 1875, δέν θ' άπομακρυνόμουν από τó έπίκεντρο ένός έγκωμίου που κάποτε μάλιστα ξαφνίζει για τήν τόλμη τής άποδοχής δημοτικών τύπων που και σήμερα άκόμη θα κινούσαν τή συνοφρύωση τών συντηρητικών τής γλώσσας. Ή εξαφνα ό Βλάχος χαιρείται στίχους όπως τούτοι δώ και τούς θαυμάζει :

Σάν τó γεράκι τó άγριο χουμά ν' άρπάξη
(όρνίθι
με τόση μου έφάνηκε περνούμε όγληγοράδα.
Ή από τó χέλι με κρατεί, εις χώμα δέν πα-
(τούμε
σαίτα σαν πηναίνομε! Ή από ζερδιά μου
(άκούω
κλαψομανιό, φωνές πολλές, κουδουνητό ά-
(λύσσων...

Καμμιά καν άντίρρηση ούτε για τó χουμά, ούτε για τó ζερδιά, ούτε για τó κλαψομανιό τού «χυδαιολόγου» ποιητή Και προκειμένου άκόμη να γνωρίση στους άκροατές του και ν' αναλύση τó ίταλικά γραμμένο δράμα τού Τερτσέτη, τόν Θάνατο τού Σωκράτη (La Morte di Socrate), δημοσιευμένο στη Φλωρεντία στα 1866 με πρόλογο τού Θωμαζαίου, ό Βλάχος μεταφράζει, πρόχειρα καθώς λέει και «κατ' ώχραν μίμησιν τής έλληνικής φράσεως τού Τερτσέτου», ένα άπόσπασμα από τó δραματικό τούτο ποίημα σε στίχους δημοτικούς χωρίς σχεδόν συγκαταβάσεις στην καθαρεύουσα :

Σ' ώραίο λειβάδι, λαός πολύς τριγύρω,
μου φάνηκε στον ύπνο μου πώς ήμουν.
Βουνάκι χαροπό ήταν εμπρός μου
και ρήτορας ξανθός όρθός επάνω,
μ' εύμορφη όψι, με γλυκό τó στόμα
έχυνε κάτω τά χρυσά του λόγια
άπ' τά πλευρά του τ' άνθισμένα...

.....
Μέλι άπ' τά χείλια του έτρεχε ή γλύκα

(*). Ύπογραμμίζω έγώ όπως και παρακάτω.

κ' ἦσαν τὰ λόγια του ἀφὸς χρυσάφι.

.....
Χρυσὸ δὲν εἶχε στὰ μαλλιά στεφάνι
ἀγκάθια μόνο ὀλόγυρα πλεγμένα
τὰ πόδια του μοῦ ἦλθε τὰ χιονάτα
νὰ πέσω νὰ φιλήσω, γιατί λύπη
μοῦ ἔφερε τὸ θεῖο πρόσωπό του,
τὸ στήθος τὸ γυμνὸ ποῦ ἀγκομαχοῦσε.

.....
«Τοὺς βλέπεις αὐτοὺς ὄλους» μοῦ εἶπε ὁ
νέος
μαρτύροι εἶναι τῆς ἀλήθειας ὄλοι,
ἀκόλουθοι δικοί μου, μαθητάδες!

Στὰ 1860 ὁ Βλάχος μετέφρασε Χάινε
στὴν καθαρεύουσα. Στὰ 1887 μετέφραζε,
πάλι τὸν Χάινε, στὴ δημοτικὴ. Στὴν ἔκδο-
ση τῶν Τραγοῦδιῶν τοῦ Χάινε στὰ
1887, ὁ Βλάχος προσθέτει, σὲ παράρτη-
μα, τὸ μεταφρασμένο στὴν καθαρεύουσα
καὶ στὴ Χρυσάλλιδα δημοσιευμένο
Ἄσμα τοῦ Ταγχοῦζερ μετὴν ἀ-
κόλουθη χαρακτηριστικὴ σημείωση: «Τὸ
ποίημα τοῦτο τοῦ Ἄινε μετεφράσθη πρὸ
πολλῶν ἐτῶν κ' ἐδημοσιεύθη ἔκτοτε ἐν τῇ
Χρυσάλλιδι. Καίτοι δὲ ἡ καθαρεύουσα
τῆς μεταφράσεως γλῶσσα, ἡ μόνη τότε
κριθεῖσα ἀρμόζουσα εἰς τὸ ἰδιοφυὲς τῆς
οὐσίας του, δύναται ἴσως νὰ ὑποληφθῇ ὡς
ἀποτελοῦσα δυσσαλίαν πρὸς τὸ δημοτικὸν
ιδίωμα τῆς ὅλης συλλογῆς, ἐνόμισα οὐχ ἦτ-
τον ὅτι ἀβλαβῶς ἠδυνάμην νὰ τάξω τὸν
Ταγχοῦζερ εἰς τὸ τέλος τῆς μεταφράσεως,
δίκην παραρτήματος αὐτῆς, καθιστῶν οὕτω
δυνατὸν εἰς τὸν ἀναγνώστην νὰ ἐκτιμῆσθαι
πληρέστερον —καὶ ὑπὸ ἄλλην μορφήν— τὸ
μέγα τάλαντον τοῦ ποιητοῦ».

Ἄπὸ αὐτὰ καὶ ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν
νομίζω πῶς μπορούμε ν' ἀντλήσουμε κά-
ποιο συμπέρασμα ποῦ δὲ συμφωνεῖ μετὰ τὴν
προσωπογραφία ποῦ ἐφιλοτέχνησε ὁ γλωσ-
σικὸς φανατισμὸς καὶ ἡ γλωσσικὴ μισαλ-
λοδοξία. Δὲν κατηγορῶ οὔτε τὸ φανατισμὸ,
οὔτε τὴ μισαλλοδοξία σὲ ὦρες μάχης. Τὰ
ἄπλα τους δὲν εἶναι πάντοτε —θὰ ἔλεγα:
δὲν εἶναι ποτέ— πρώτης ἠθικῆς ποιότη-
τας. Θὰ τ' ἀναγνώριζε σήμερα ὁ ἴδιος ὁ
Παλαμᾶς, ὅπως σιωπηρὰ τ' ἀναγνώρισε,
καταδικάζοντας στὴ λήθη τὰ ὀχτώ του ἄρ-
θρα γιὰ τὴν Κρίση τοῦ Φιλαδελφείου Δια-
γωνισμοῦ, ὅπως ἔμμεσα κατόπιν τὸ ὑπο-
δήλωσε στὸν Πρόλογο τῶν Π ε ζ ῶ ν Δ ρ ὀ -
μ ω ν του (Τόμ. Α', σελ. ι' καὶ ια') ὅταν
μιλοῦσε γιὰ τοὺς «καθαρευουσισμοὺς ποῦ
ζοῦν μέσα στὸ αἷμα μας ὀλοζώντανοι» καὶ
τοὺς «ἀποκρουστικούς, ἀνυπόφορους δημο-

τικισμοὺς» ἀλλ' ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ «μετα-
βατικὴ περίοδο τοῦ δημοτικισμοῦ» ποῦ δια-
πίστωνε ὁ καθηγητὴς κ. Κ. Ἀμαντος καὶ
συνιστοῦσε τὴν καλλιέργειαν τῆς σ υ ν τ η -
ρ η τ ι κ ῆ ς δημοτικῆς, πράμα ποῦ ὁ Πα-
λαμᾶς εὑρίσκει συνετὸ καὶ σοφόν. Τὸ συμπέ-
ρασμα θὰ μᾶς ξανάφερνε στὴ διαπίστωση
τοῦ διχασμοῦ ποῦ ἀναγκάζει τὸν Ἄγγελο
Βλάχο, ἰδεολογικά, θεωρητικά, νὰ ὑπερμα-
χεῖ τῆς καθαρεύουσας —τῆς γλώσσας του
—καὶ στὴν ψυχὴ του νὰ περιθάλπει ἕναν
κρυφὸν ἔρωτα γιὰ τὴ δημοτικὴ. Ὡστόσο τὰ
ἰδεολογικά του ἐρείσματα εὑρίσκαν στερεὸ
ἔδαφος γιὰ νὰ τὸν κρατύνουν στὴν πεποί-
θησή του πῶς ἡ καθαρεύουσα μπορεῖ νὰ
ὑπηρετήσῃ σκοποὺς ποῦ δὲν θὰ ἦταν ἱκα-
νὴ νὰ ἀναδεχθῇ ἡ δημοτικὴ. Ἡ καθαρεύου-
σα στὰ 1877 ἦταν μιὰ γλῶσσα διαμορφω-
μένη. Ἡ καταβολὴ τῶν λογίων τῆς δη-
μιούργησε μιὰ προῖκα λέξεων καὶ ὄρων
ἱκανῶν νὰ κρατήσουν τὸ βάρος τῆς ξέ-
νης σοφίας ποῦ χωρὶς καλὸν ἀγωγὸ θὰ ἦ-
ταν ἀδύνατο νὰ μετοχευτεθῇ στὸ ἐλληνικὸ
πνευματικὸ ἔδαφος. Καὶ οἱ λόγιοι ποῦ ζοῦ-
σαν σὲ ἀδιάλειπτη ἀναστροφή μετὰ τὸ ξένο
πνεῦμα —κι ἀνάμεσά τους ὁ Βλάχος κατ'
ἐξοχὴν— καὶ ποῦ θὰ ἔμεναν θαμπωμένοι
μπροστὰ στὸν πλοῦτο, λεξιλογικὸ καὶ ἐν-
νοιολογικὸ, τῶν ξένων φιλολογιῶν μετὰ τὴν
ἐκατονταετίαν τῶν πνευματικῶν παραδόσε-
ων πίσω τους, πῶς νὰ μὴν ἔμεναν μετὰ θρη-
σκευτικὴ ἀδιαλλαξία προσηλωμένοι στὸ ὄρ-
γανον ἐκεῖνο ποῦ μόλις ἀκόμη κατῶρθωνε
ὑστερ' ἀπὸ τόσο μόχθο καὶ τόση πρῶργα-
σία, ν' ἀνταποκριθῇ στὴν ἀξιώσιν τοῦ ἐν-
νοιολογικοῦ χώρου ποῦ διεκδικοῦσε ἡ ξέ-
νη σκέψη. Γι' αὐτὸ ὁ Βλάχος ὀνομάζει τὴν
καθαρεύουσα **λο γ ί α ν γ λ ῶ σ σ α ν** —
γιατὶ ἐνοιωθε πῶς ἦταν ἡ γλῶσσα τῆς μα-
θήσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ὑστερα, δὲν
πρέπει νὰ παραμελοῦμε τὸ γεγονός ὅτι γιὰ
τὴ δημοτικὴ, ὀλόκληρη δεκαετία πρὶν ἀπὸ
τὴ γλωσσικὴ ἐπανάστασιν τοῦ Ψυχάρη ποῦ
εἶχε εὐρύνει τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γλώσσας
αὐτῆς ἀφάνταστα ἀφοῦ οὐσιωδέστερος στό-
χος τοῦ ἦταν ἡ γραμματικὴ καὶ τὸ τυπικὸ
καὶ λιγώτερον οἱ λόγιες ρίζες τῆς γλώσσας,
κρατοῦσε σύγχυσις ἀπεριόριστος καὶ ἡ ἐπι-
κράτειά της εἶχε τὰ ποιητικώτατα πράγμα-
τι ὄρια τῆς λαλούμενης γλώσσας ποῦ πε-
ριωρίζονταν σὲ ἐννοιες στοιχειωδῶς ἀπλῆς
καὶ ὁ λεκτικὸς της πλοῦτος, γραφικώτατος
ἔστω, **ε ὕ χ ρ ο υ ς** καὶ **μ ε λ φ δ ι κ ὸ ς**
ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Βλάχος, ἦταν ἀδιανόητα
πενιχρὸς. Λέγοντας δημοτικὴ οἱ λόγιοι τοῦ
1870 - 1880 ὑπονοοῦσαν τὴν τρέχουσα

γλώσσα του λαού, τῆ γλώσσα του χωριού, τῆ γλώσσα τῆς ἀγορᾶς, του σπιτιοῦ, του καφενείου, του δρόμου. Αὐτὴ ἡ γλώσσα θὰ μπορούσε κατὰ τὴ γνώμη τους ἀσφαλῶς νὰ χρησιμοποιεῖται «εἰς εἶδη τινὰ λυρικῆς ποιήσεως», πού δὲν ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ τανύσουν τὰ φτερά πρὸς τοὺς πλατεῖς ὀρίζοντες του φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ — (κ' ἐδῶ πῶς νὰ μὴ θυμηθῶ τὸν Παλαμᾶ που στὰ 1894 μιλώντας γιὰ τ' Ἄ γ ρ ο τ ι κ ᾶ του Κρυστάλλη, ξεχώριζε τὴ «ζωγραφικὴ» ὅπως τὴν ἔλεγε, δηλαδὴ τὴν ἀφελῶς εἰδυλιακὴ περιγραφικὴ ποίηση του βουνίστιου τραγουδιστῆ ἀπὸ τὴν ἄλλη ποίηση τὴ «στοχαστικώτερη» καὶ «φιλοσοφικώτερη», ὑπονοώντας τὴ δική του, πράγμα που ἐξάπλυσε τὸ χεῖμαρρο τῆς λιβελλογραφικῆς κριτικῆς τῷ Μιχαὴλ Μητσάκη στὸ "Αστυ) — κι αὐτὸ γιὰ τὸ ἐννοιολογικὸς ὀρίζοντας τῆς δημοτικῆς θὰ ἦταν ἀνίκανος νὰ πλατύνῃ τόσο ὥστε νὰ χωρέσῃ τὴ μεγάλη ποίηση. Τὰ πρωτοτόκια τῆς γνώμης αὐτῆς δὲν ἀνήκουν στὸν Βλάχο. Ἀνήκουν στὸν Ζαλοκώστα πού στὸ Β' φυλλάδιο τῆς Μ ν η μ ο σ ύ ν η ς του γράφει σὲ μιὰ ὑποσημείωση τὰ ἐξῆς (ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Βλάχο στὴ διάλεξή του γιὰ τὸν ποιητῆ) :

«Ἡ δημοτικὴ γλώσσα, ἀδάμας ἄξιος νὰ κοσμήσῃ τὴν χρυσὴν κόμην τῶν Πιερίδων, κόρη πρωτότοκος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. ἄλλ' ἰδιότροπος κατὰ τὴν φράσιν καὶ τὴν μορφήν, διεφθάρη σήμερον εἰς τὰς πόλεις, ἄλλ' ἀγνή καὶ παρθένος διατηρεῖται ὅπου ἤχει ὁ αὐλὸς τοῦ ποιμένου, ὅπου σχίζει τὴν γῆν τὸ ἄροτρον, ὅπου ὑψοῦται ἡ καλύβη ἡ φιλέρημος... Δὲν φρονούμεν ὅτι ἡ δημοτικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ γλώσσα τῆς ποιήσεως ἐν γένει, διότι στερεῖται πολλῶν ὄρων, καὶ ἀδυνατεῖ νὰ περιγράψῃ ναυμαχίαν, λόγου χάριν, ἐκτὸς ἐὰν λάβῃ τοὺς ὄρους ἐκ τῆς ἀρχαίας γλώσσης, ἀλλὰ τότε ἀποβάλλει τὴν πρωτότυπον χροιάν καὶ καθίσταται μιξοβάρβαρος. Διατεινόμεθα ὅμως ὅτι πρέπει νὰ τὴν μεταχειρισθῶσιν οἱ ποιηταὶ μας εἰς μικρὰς μόνον ποιήσεις, διότι ἄλλως οἱ πολὺ ἐπιγενέστεροί μας δὲν θέλουσιν εὖρει οὐδ' ἴχνος αὐτῆς».

Καὶ ἐπάγεται ὁ Βλάχος :

«Εἶναι μὲν προδήλως ἄτοπος ὁ τελευταῖος αὗτος λόγος, ὁ τὴν χρῆσιν τῆς δημοτικῆς γλώσσης δῆθεν ὑπαγορεύων, εἶναι ὅμως ὀρθὴ ἡ γνώμη τοῦ ποιητοῦ καὶ ὀρθὴ ἐπίσης ἡ προτροπὴ του...»

Τὴν προτροπὴ τούτη θὰ ἐπαναλάβῃ ὁ

Βλάχος στὴν εἰσηγητικὴ κρίση του γιὰ τὸν Φιλαδέλφειο Διαγωνισμὸ τοῦ 1891. Ὅμως ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦτο ἐνὸς ποιητῆ πού ἔγραψε στὴ δημοτικὴ μπορούμε ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν ἰδέα πού κρατοῦσε σχετικὰ μὲ τὶς δυνατότητες τῆς δημοτικῆς. Ὁ Ζαλοκώστας περιώριζε τὴ γνησιότητα τῆς δημοτικῆς περισσότερο ἀκόμη κι ἀπὸ τὸν Βλάχο. Θεωροῦσε τὴ λαλούμενη ἀπὸ τὸ λαὸ τῶν πόλεων ὡς παραφθορὰ τῆς «παρθενικῆς» δημοτικῆς τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάμπου. Μονάχα ἐκεῖ πού ἤχοῦσε ἡ φλογέρα τοῦ τσομπάνη κ' ἔσκιζε τὴ γῆ τ' ἀλέτρι κι ὅπου τὸ καλύβι τὸ μοναξιασμὸ ἐλαλεῖτο ἡ ἀφθορὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ... Ὁ κατοπινὸς μεταφραστῆς τοῦ Ἄ μ λ ε τ καὶ τοῦ Ὁ θ έ λ λ ο υ, τοῦ Ἀ ἦ ρ καὶ τοῦ Μ α κ μ π έ θ, τοῦ Ρ ω μ α ἰ ο υ καὶ Ἰ ο υ λ ι έ τ τ α ς θ' ἀναρωτιόταν ἀσφαλῶς, ἂν τοῦ ἦταν ἐπιτρεπτό νὰ προσεγγίσῃ τὶς δυσπρόσιτες ἐκεῖνες κορυφές τῆς ποιήσεως μὲ μόνον γλωσσικὸ ἐξοπλισμὸ τῆ γραφικῆ λαλιὰ τοῦ φιλέρημου καλυβιοῦ...

Ἡ μεγάλη παρεξήγηση γιὰ τὴν οὐσία τῆς νέας γλώσσας ἔφερε τὴν ἀντίδραση πού ἦταν ἀναμενόμενο νὰ ἐκδηλωθῆ. Καὶ φυσικὰ ἡ ἀντίδραση ἀπὸ πού θὰ προερχόταν ἐντονώτερη ἂν μὴ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού εἶχαν ἀναλώσει τὴ ζωὴ τους ἀπάνω στὰ κείμενα καὶ ἦτανε σὲ θέση νὰ καταλάβουν τί σημαίνει ἀγώνας καὶ μάχη γιὰ τὴν κατάχτηση τῆς ἔκφρασης. Στὴν εἰσηγητικὴ κρίση τοῦ Βλάχου στὸν Φιλαδέλφειο Διαγωνισμὸ ἡ καταδίκη τῆς δημοτικῆς εἶχε διατυπωθῆ ὄχι τόσο κατὰ τῆς δημοτικῆς ὅπως τὴν ἐννοοῦσαν οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς, ὅσο κατὰ τῆς δημοτικῆς ἐκείνης πού δὲν ἤξερε ἀκόμη καλὰ καλὰ τί ζητοῦσε καὶ γύρευε ψηλαφητὰ τὸν ἑαυτὸ της. Ἔτσι, ὅταν ὁ Παλαμᾶς καταφέρεται ἐναντίον τῶν ἰδεῶν τοῦ Βλάχου, μ' ὅλο τὸν δημοτικιστικὸ του ζῆλο δὲν κατορθώνει νὰ ὀρθώσῃ μπρὸς στὴν εὐλογη μωμφὴ γιὰ τὴ γλωσσικὴ σύγχυση πού κατηγορεῖ ὁ εἰσηγητῆς τοῦ Διαγωνισμοῦ κανένα στερεὸ καὶ συνεπὲς δημοτικιστικὸ ἰδεώδες. Ἐξάλλου οἱ φανατικὲς ἀκρότητες τοῦ ἑλληνομαθοῦς Ψυχάρη ἦταν μοιραῖο νὰ ὀξύνουν τὴ διάσταση καὶ νὰ προσθέσουν ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο στὸν κυκεῶνα. Γιατὶ ὁ Βλάχος οὐσιαστικὰ δὲν κατηγορεῖ τοὺς ποιητῆς ὅτι γράφουν τὴ δημοτικὴ θὰ ἦταν καὶ ἀσυνέπεια πρὸς ὅσα εἶχε ὑποστηρίξει προηγουμένως, ἀσυνέπεια καὶ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του πού εἶχε χρησιμοποιήσει μόλις τέσσερα χρό-

νια πρὶν μιὰ. ἔστω δειλὴ δημοτικὴ μεταφράζοντας τὸν Χάϊνε. Τοὺς κατηγορεῖ ὅτι δὲν γράφουν οὔτε τὴν καθαρεύουσα οὔτε τὴ δημοτικὴ, ἀλλ' ὅτι γράφουν «γλώσσαν αὐθαίρετον, ἀκαταλόγιστον, ἀκατονόμαστον» — «περίεργον κρᾶμα λέξεων, τύπων, σχηματισμῶν καὶ φράσεων εἰλημμένων τῶν μὲν ἐκ τῆς καθαρευούσης γλώσσης, τῶν δὲ ἐκ τῆς δημοτικῆς, ἄλλων ἐκ διαλέκτων ἀγνώστων εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ ἄλλων ἐκ ξένων γλωσσῶν.... Γλώσσαν ἦν οὐ μόνον οἱ πολλοί, ἀλλ' οὐδ' αὐτοὶ οἱ ὀλίγοι κατορθοῦσι πάντοτε νὰ ἐννοήσωσι...»

Τὴν ἀντίληψη τούτη δὲν τὴν εἶχε μονάχα ὁ Βλάχος. Τὴν εἶχε καὶ ἓνας καθαρολόγος λόγιος ποὺ εἶχε ξεσπαθώσει γιὰ τὴ δημοτικὴ μ' ὄλο ποὺ ὁ ἴδιος — ὅπως ἀκριβῶς ὁ Κοΐδης, ὅπως ὁ Χατζιδάκης, ὅπως αὐτὸς ὁ Παλαμᾶς, στὰ πρῶτα στὸ πεζὸ μελετήματά του καὶ ἀργότερα ἀκόμη πολὺ — δὲν τόλμησε πατέ νὰ τὴ μεταχειριστῆ ἐννοῶ τὸν Βερναρδάκη. Γράφει λοιπὸν ὁ Βερναρδάκης στὸν περίφημο **Ψευδαττικισμοῦ Ἐλεγχο**, στὰ 1884 :

«Ἴνα δ' ἐπιτεθῆ ὁ κολοφῶν εἰς τὸν ἐν πλήρει ἑλληνισμῷ ἐξαφανισμὸν παντὸς δ,τι ὑπελείπετο ἑλληνικοῦ ἐν τῷ γραπτῷ λόγῳ, οἱ νέοι ποιηταὶ ἀνέλαβον ν' ἀποκαθάρωσι διὰ τοῦ αὐτοῦ πυρὸς (ἀναφέρεται σὲ προηγούμενη σκέψη τοῦ σχετικᾶ μὲ τὴ νόθευση τῆς γλώσσας μὲ ξενικοὺς τύπους καὶ λεκτικὰ σχήματα) καὶ τὴν δημοτικὴν γλώσσαν, καὶ τοιοῦτοτρόπως προῆλθεν εἰς φῶς ἡ νέα ἐκείνη στιχηρὰ γλώσσα, ἣτις συνίσταται εἰς τὸ ν' ἀποκόπτη τις τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν οὐρὰν τῶν λέξεων τῆς καθαρευούσης, καὶ ἀκολούθως νὰ χύνη αὐτὰς οὕτω κολοβάς καὶ ἀκρωτηριασμένας εἰς τύπους δημοτικούς ἀναμῖξ καὶ ἀττικούς. Ἡ γλώσσα αὕτη, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι τερατωδεστέρα τῆς καθαρευούσης, εἶναι καὶ πλέον ταύτης ἐπικίνδυνος, διότι συμπαρασύρει ὅπωςδῆποτε εἰς τὸν ξενικὸν βόρβορον καὶ τὴν γλώσσαν τοῦ λαοῦ, ἦν ἐν τῇ πτωχαλαζονείᾳ αὐτῆς εἶχεν ἀφήσει ἀνέπαφον καὶ ἀνεπηρέαστον ἢ καθαρεύουσα. Ἐὰν δὲ τὸ κακὸν τοῦτο δὲν σταματήσῃ ἐγκαιρῶς κινδυνεύομεν ν' ἀπολέσωμεν καὶ τὸ μόνον ὅπερ μᾶς ἔμεινεν ἀγαθὸν ἐκ τῆς πατρῴας κληρονομίας, τὴν γλώσσαν τοῦ λαοῦ» (*).

Ποιὰν ἀντίληψη δὲ εἶχε ὁ Βερναρδάκης γιὰ τὴν ποίηση τοῦ καιροῦ του, τὸ βλέπομε στὴν ἴδια μελέτη του ποὺ ὁ Παλαμᾶς, δὲταν λαιδωρεῖ τὸν Ζαλοκώστα — γιὰ νὰ λαιδωρήσῃ τὸν Βλάχο ποὺ τὸν τιμᾶ — ἀ-

ποφεύγει νὰ τὴ θυμηθῆ, παρ' ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀντλεῖ γιὰ νὰ ὑπερμαχήσῃ τῆς δημοτικῆς αὐτῆς ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Βερναρδάκης καταδίκαιζε μὲ τόση, καθὼς βλέπομε, ἀδιαλλαξία, δὲν χωρίζονται ἀπὸ τὴν ἐτυμηγορία τούτη παρὰ κατὰ δυὸ μόνον σελίδες.....

«Ποιήματος ἀκραιφνοῦς καὶ γνησίως δημοτικοῦ — γράφει πράγματι ὁ Δ. Βερναρδάκης (**)— οὐδένα ἡμεῖς ποιητὴν γνωρίζομεν πλην δύο ἢ τριῶν ποιημάτων τοῦ μακαρίτου Ζαλακώστα (***) . Ἄλλων δὲ μακροτέρων ποιημάτων τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ ἐὰν ἢ ποίησις δὲν εἶναι οὐσιωδῶς δημοτικὴ, εἶναι ὁμῶς ἱκανῶς δημοτικὴ, τοῦλάχιστον ἢ γλώσσα, ὅπερ ὡς μικρὸν κατόρθωμα δύνανται νὰ θεωρήσωσι μόνον οἱ ἀμαθεῖς ἢ οἱ ἀναίσθητοι. Μετὰ τὸν Ζαλακώστα οὐδένα ἄλλον ἡμεῖς γνωρίζομεν ποιητὴν ἀποδείξαντα καὶ κατ' ἐλάχιστον τὴν ἔσοχον ταύτην ἀρετὴν. Ὅσα ἀνεκηρύχθησαν ἢ ἀνακηρύττονται ὡς δημοτικὴ ποίησις ὑπὸ ἀκρίτων τινῶν καὶ ἀμαθῶν, εἴτε ὁμογενῶν εἴτε ξένων, εἶναι ἢ ληρήματα ἢ τερατολογήματα, ἀνήκουστα καὶ κατ' οὐσίαν καὶ κατὰ φράσιν.»

Δύο πνεύματα ποὺ ὅσο κι ἂν χωρίζονταν ἀπὸ ἄλλες γενικώτερες διαφορὲς, συμπίπτανε στὴ διαπίστωση πῶς ἡ δημοτικὴ γλώσσα, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τῆς ἀπεδίδετο τότε, νοθεύονταν ἀπὸ τὴν ἀναρχομένη διάθεση ἐνὸς εἰκονοκλαστισμοῦ ποὺ ζητοῦσε νὰ γκρεμίσῃ χωρὶς νὰ ἔχει τίποτα τὸ στερεὸ καὶ τὸ αἰσθητικᾶ πειστικὸ νὰ τοποθετήσῃ στὴ θέση τοῦ γκρεμισμένου εἰδώλου. Ὁ Βλάχος, πνεῦμα συστηματοποιημένο, μὲ ὑψηλὴ συνείδηση τῆς πειθαρχίας τῆς γλώσσας σὲ νόμους καὶ σὲ κανόνες, ἀξιοῦσε κάτι ἀντίστοιχο μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν εὐρυθμίαν τῆς καθαρεύουσάς του. Οἱ δημοτικιστὲς — καὶ ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁ ἐγκυρότερος καὶ ὁ εὐρυμαθέστερος ἐκπρόσωπός τους — ἀπαντοῦσαν μὲ τὸ ρομαντικὸ μπαϊράκι τῆς ἀσυδοσίας. «Ποιηταὶ θέλομεν νὰ εἴμεθα — ἔγραφε ὁ Π. στ' ἄρθρα τῆς **Ἐφημερίδος** — ἄνθρωποι δηλονότι τῆς φαντασίας καὶ τοῦ αἰσθήματος, μὴ διστάζοντες, ὡσάκις ἡ ἀνάγκη τὸ καλεῖ, νὰ θυσιάζωμεν καὶ τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ὕφους, καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀντίληψιν τῆς γλώσσας εἰς τὴν ἐξ ὑποκειμένου αἰσθησιν αὐτῆς, καὶ αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὸ κάλλος, ὅπερ

(**) Αὐτ. σελ. 461

(***) Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ σχολὴ τοῦ ἔμειναν πάντοτε ἔξω ἀπὸ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν γραφόντων.

(*) **Ψευδαττικισμοῦ Ἐλεγχος**, σ. 456.

είναι δι' ἡμᾶς ἡ ὑπερτάτη ἀλήθεια. Διὰ τούτο ἀγαπῶμεν καὶ τοὺς στίχους τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα, ὑπὲρ τὸ δέον ἐλευθεριάζουσα, ἀπειλεῖ νὰ ἐντείνῃ τὴν ἤδη ἐν αὐτῇ ἐπικρατοῦσαν σύγχυσιν, ἀρκεῖ ἐκ τῶν στίχων τούτων νὰ διαχύνεται τὸ ἄρωμα τῆς ποιήσεως....»

Ὁ Παλαμᾶς συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἀριστομένη Προβελέγγιο ποὺ διεκήρυξε — ὅταν ἐγκατέλειπε τὴν καθαρεύουσα γιὰ νὰ προσχωρήσῃ, μὲ ἀρκετὴ ὁπῶς μᾶς φαίνεται σήμερα δειλία ἀλλὰ μὲ τόλμη σπουδαία γιὰ τὴν ἐποχὴ του, στὴ δημοτικὴ — πῶς «ὁ Ἕλλην ποιητὴς σήμερον δὲν πρέπει νὰ εἶναι δημιουργὸς ποιημάτων ἀλλὰ καὶ δημιουργὸς γλώσσης ἢ κυρίως ἔχομεν ἀνάγκην. Διότι ἡ μὲν καθαρεύουσα εἶναι ἀκατάλληλος, ἡ δὲ δημώδης ἀνεπαρκής· καὶ εἶναι μὲν αὐτὴ ἀρμοδιώτερα πρὸς ποίησιν, ἀλλὰ τίνι τρόπῳ θὰ πλουτισθῇ ὥστε νὰ ἐκφράζῃ τὰ ὑψηλότερα διανοήματα καὶ τὰ βαθύτερα συναισθήματα τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου; Τούτο θὰ διδάξῃ εἰς τὸν ποιητὴν τὸ ἴδιον αὐτοῦ δαιμόνιον καὶ θὰ συντελέσῃ ἡ πάροδος τοῦ χρόνου».

Ἀληθινὰ τὸ ζήτημα ἦταν τούτο δῶ : Πῶς θὰ πλουτιζόταν ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ γιὰ ν' ἀποκτήσῃ τὴν αὐτάρκεια τῆς καθαρεύουσας; Καὶ ποιὸς θὰ ἦταν ὁ ποιητὴς ποὺ θὰ εἶχε τὴν αἴσθησιν τῆς γλωσσικῆς καὶ τοῦ ὁποίου ὁ λόγος θὰ εἶχε τὸ βαρῦνον κάλλος γιὰ νὰ τὴν ἐπιβάλλῃ; Ὁ Φῶτος Πολίτης, στὶς 23 Ἰουλίου τοῦ 1920 — τριάντα ὀλόκληρα χρόνια μετὰ τὴν ἐπίθεσιν τούτῃ τοῦ Παλαμᾶ κατὰ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐζητοῦσε, τίποτα περισσότερο τίποτα λιγώτερο, νὰ πεισθῇ γιὰ τὴν αἰσθητικὴν ἐπάρκεια τῆς νέας γλώσσας — κατέληγε σὲ τούτο τὸ αὐστηρὸ καὶ ἴσως ἄδικο— γιὰτὶ ἦταν ἐπὶ τέλους ὁ Παλαμᾶς — συμπεράσμα γιὰ τὴ δημοτικὴν τοῦ καιροῦ τοῦ δικοῦ του : «...Λεῖπει ἀπὸ τὰς τάξεις τῶν (τῶν δημοτικιστῶν) ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος θὰ ἐπλούτιζε καὶ θὰ ἐκάλλυνε τὴν δημοτικὴν καὶ θὰ τὴν ἐπέβαλλε διὰ τῆς προσωπικότητός του, τοῦ ἔργου του. Λεῖπει ἓνας Ἀγγελος Βλάχος δημοτικιστής».

Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς στὸν Α' τόμο τῶν Γ ρ α μ μ ᾶ τ ω ν του, ἀφηγούμενος στὰ 1900 τὰ ἱστορικὰ τῆς νέας ποίησης (*) καὶ ἀναπολώντας τὸ 1878, τὴ χρονιά ποὺ πέθανε ὁ Βαλαωρίτης, ἀναπλάθει τὸ ποιη-

τικὸ κλίμα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. «Ὁ φίλος μου (ὁ Νίκος Καμπᾶς) κ' ἐγὼ θαυμάζαμε τὸν Παπαρρηγόπουλο καὶ ἀγαπούσαμε τὸν Παράσχο... Πρόφτασα κ' ἔστειλα ποιήματα στὸν τελευταῖο Βουτσινάιο· εἴτανε γραμμένα στὴν ὑπερκαθαρεύουσα τοῦ Κλέωνος Ραγκαβῆ, ὄχι βέβαια καὶ μὲ τὴ στιχοπλαστικὴ τέχνη ἐκείνου... Ὁ εἰσηγητὴς Ὁρφανίδης περιφρονητικώτατα μίλησε γιὰ τὰ ποιήματά μου, ἔργα «λογιωτάτου γραμματικοῦ»... «Ὅσο γιὰ τὸ φίλο μου, οἱ ἔρωτες ἐκείνου εἴτανε στὸ λαγαρισμένο, στὸ κλασσικό. Θυμᾶμαι ποὺ μοῦ ξεφώνιζε κάποτε μὲ φανερὴ εὐχαρίστησιν στίχους τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι γι' ἀπορία· ὁ φίλος μου τόσο δὲ χώνευε τὴ γλωσσικὴ φτώχεια καὶ τὴ στιχογραφικὴ νεροουλότητῃ τῆς ἐποχῆς, ὥστε δὲ μπορούσε παρὰ νὰ τὸν εὐφραίνῃ ὁ κομψὸς καὶ μετρημένος λογιωτατισμὸς τοῦ Βλαχικοῦ στίχου (**)...»

Στὰ 1878, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀναπολεῖ ὁ Παλαμᾶς, ὁ Βλάχος ἦταν σαράντα χρονῶν. Ἐνας λόγιος ἤδη φτασμένος μὲ συμβολὴν στὰ γράμματα πολυσήμαντη. Ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἀκόμη τὸ προνόμιον τῆς ἄγουρης νιότης, ζοῦσε σὲ χρόνια ὅπου κάτι εἶχε ἐτοιμασθῆ, κάτι βρισκόταν στὸν ἀέρα διάχυτο κ' ἔμελλε κάποτε νὰ διεκδικήσῃ τὴν παρουσίαν του. Αὐτὸ τὸ κάτι ἦταν μιὰ κάποια προσγείωσις στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, κάποια τριβὴ μὲ τὰ πράγματα καὶ τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς γύρω ζωῆς, κάτι, τέλος, σὰν γκρέμισμα τοῦ κούφου ρομαντισμοῦ καὶ μιὰ ἀναγέννησις μὲ πολλὰ, εἶναι ἀλήθεια, στοιχεῖα ρομαντικά ἀλλὰ τούτῃ τῇ φορᾷ γνήσια, δυναμικά, λυτρωτικά. Ἡ Ἑλλάδα ἔμελλε νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀληθινὸ ρομαντισμὸ μὲ πενήντα χρόνια καθυστέρηση καὶ ὅταν ἔξω εἶχε ἀρχίσει νὰ γερνᾷ καὶ νὰ παραχωρεῖ τὴ θέσιν του σὲ καινούργιες τροπῆς τοῦ νοῦ, σὲ νέα κινήματα πνευματικὰ ποὺ ἔμελλαν νὰ πορισθοῦν ἀπὸ τὸν παρήλικον ρομαντισμὸ ὅ,τι ἔκλεινε μέσα του ἀειθαλὲς γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσιν σὲ νέα τολμήματα. Αὐτὸ τὸ γκρέμισμα τοῦ παλαιορομαντισμοῦ τὸ χρωστᾷ κατὰ μεγάλο ποσοστὸ ἡ γενιά τοῦ 1880 στὸν Ἀγγελο Βλάχο. Τὸ ἔργο του, στὰ εἴκοσι τόσα χρόνια τῆς συνειδητῆς πνευματικῆς δραστηριότητός του, ἦταν μιὰ ἀδιάλειπτη ὑπόσκαψις τῶν θεμελίων τοῦ ἑλλαδικοῦ ψευτορομαντισμοῦ — καὶ χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο ἑ λ λ α δ ι-

(*) Στὸ ἄρθρον ποὺ ὑπογράφει: Τὸ θαμποχάρμα μιᾶς ψυχῆς. Ἐδῶ καὶ εἴκοσιδύο χρόνια (Β' μέρος: Ὁ φίλος μου κ' ἐγώ).

(**) Σελ. 18

κός για να ξεχωρίσω κατά κάποιον τρόπο τα Έφτάνησα που διατηρούσαν ακόμα την αυτόνομη πνευματική περιοχή τους. Ίσαμε τότε και ακόμη αργότερα, ως τα τέλη περίπου του 19ου αιώνα — και μια συνεχής προσπάθεια αναστηλώσεως των σημαντικῶν εκείνων που είχαν παραμερισθῆ και περιφρονηθῆ κατ' ἔξοχὴν στὴν Ἑλλάδα: τῆς νεώτερης παράδοσης και τῆς ἐθνικῆς ἠθολογικῆς πραγματικότητας.

Πράγματι, ἂν στὰ 1877, στὴν περιλάλητη συζήτηση Βλάχου-Ροΐδη, εἶχαν τεθῆ για πρώτη φορά στὸν αἰσθητικὰ νήπιο πνευματικὸ κόσμο τοῦ τόπου προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς τέχνης που και σήμερα ἀκόμη ἀποτελοῦν θέματα ἐνδιαφέροντος και διχογνωμιῶν, στὰ 1891-92 εἶχαν τεθῆ προβλήματα προσανατολισμῶν γενικώτερα που τὴν ἀπήχησή τους τὴ βλέπομε στὸν κριτικὸ ἔλεγχο τῶν ιδεῶν τοῦ Βλάχου που ἐπιχειρεῖ ὁ Κωστής Παλαμάς, τέσσερα μῶλις χρόνια μετὰ τὴν ἐκρηκτικὴν ἐξόρμησι τοῦ δημοτικισμοῦ. Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς ἔχει σημασία ὄχι τόσο για τὸ περιεχόμενό του — γιατί σὲ πάμπολλα σημεία ὁ ἔλεγχων προσφέρει ἀκάλυπτες πλευρές και ἐξαιρετικὰ εὐτρωτες — ὅσο για τὰ θέματα που ἀνακινεῖ. Ἡ συζήτηση Βλάχου-Ροΐδη ἔχει ἐξετασθῆ, ἀναλυθῆ και τακτοποιηθῆ κατά κάποιον τρόπο στὰ πνευματικά μας χρονικά, και πολλὴ μελάνη ἔχει καταναλωθῆ για νὰ μὴν ἐπιτρέψει νέα σπατάλη. Ἐξάλλου τὸ πρόβλημα, αὐτὸ καθαυτὸ, ἐντοπίζεται μᾶλλον στὸ καθαρὰ φιλοσοφικὸ ἐπίπεδο και ὑποδηλώνει ἀπλῶς τὴ στάση τοῦ καθενὸς ἀπὸ τοὺς συζητητῆς στὸ ἐπίμαχο θέμα και τὰ κριτήρια ἀπ' ὅπου ξεκινούσαν για τὴν ἐκτίμησι τῆς ποιητικῆς πραγματικότητας τοῦ καιροῦ των. Ὁ σημερινὸς μελετητῆς διαθέτει τὰ ἀτομικά του κριτήρια για τὴν ἐρευνα και τὴν ἀξιολόγησι τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης και δὲν πρόκειται νὰ ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα που ἔγιναν ἀφορμὴ τῆς ἐπίδοσης. Τὸ πολὺ πολὺ θὰ ἀρκεσθῆ νὰ ταξινομήσῃ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς αἰσθητικῆς σκέψεως τοῦ καιροῦ, καθὼς τὶς διαπιστώνει σὲ δυὸ ἀκονισμένα πνεύματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης και θὰ διαστή νὰ προχωρήσῃ σὲ σταθμοὺς ἀποφασιστικώτερους για τὴν πορεία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων.

Τὸ 1890, λοιπόν, μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε σὰν ἓνα τέτοιο κρίσιμο σταθμὸ. Δυὸ χρόνια ἐνωρίτερα εἶχε δημοσιευθῆ τὸ Ταξίδι. Εἶχε δηλαδὴ τεθῆ ἐπίσημα,

μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσας και εἶχε χαραχθῆ ἡ γραμμὴ τῆς μεγάλης μάχης. Ὁ Ροΐδης θὰ πάρῃ τὴ θέση του στὸ χάρακμα και θὰ ἀμυνθῆ τῆς δημοτικῆς — τῆς νέας δημοτικῆς, πρωτόπορος τῆς μάχης που θὰ δοθῆ αργότερα ἀλλὰ μὲ πόσῃ ἀπόστασι ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τῆς! Πρωτόπορος και αὐτὸς περιέργως που εἶχε ταχθῆ ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς θεωρητικά, χωρὶς ποτὲ νὰ δοκιμάσῃ ἂν ἡ πέννα του κυλοῦσε στὴ νέα γλωσσικὴ κοίτη. Ἀλλὰ θὰ ἐξηγήσῃ τουλάχιστον στὴν κριτικὴ του για τὸ Ταξίδι γιατί ἐξευτελίζει τὴν καθαρῆουσα: «Ἡ καθαρῆουσα ὁμοιάζει τὰ διεστραμμένα και κακότροπα γύναια, τὰ ὅποια οὐχὶ ὁ ἀγαπῶν, ἀλλὰ μόνος ὁ περιφρονῶν δύναται νὰ καθυποτάξῃ και νὰ περιορίσῃ διὰ τῆς μαστιγῆς ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς εὐπρεπείας. Πρῶτος λοιπόν και ἀπαραίτητος ὄρος ὅπως γράψῃ τὶς ὑποφερτῶς τὴν λεγομένην καθαρῆουσαν εἶναι ἡ πεποίθησις ὅτι δὲν ὀξίζει τίποτε» (*). Ἀλλὰ στὴν ἴδια μελέτη θὰ συναντήσουμε κι αὐτῆς τὶς χρήσιμες διαπιστώσεις: «..... ἡ δημοτικὴ γλῶσσα τοῦ «Ταξιδιού» ὁμοιάζει κατά τὴν καθαρότητα και τὴν ἀμιξίαν πρὸς τὰς ἐν τοῖς χημείοις διαφανεῖς ἐκείνας ἀποκρυσταλλώσεις οὐσιῶν, τὰς ὅποιας οὐδέποτε τὶς ἀπαντᾶ ἐν φυσικῇ καταστάσει οὕτως ἀσπίλους και ἀμιάντους...» και καθαρῶτερα: «... ἂν ἐγράφομεν κατά τὴν γλῶσσαν τοῦ «Ταξιδιού» δὲν θὰ ἐγράφομεν ἀκριβῶς ὡς ὁμιλοῦμεν».

Τὴν ἴδιαν ἐποχὴ, μπροστὰ στὸ νέο γεγονός που δημιουργούσαν ἡ δημοσίευσσι τοῦ Ταξιδιού και ἡ ξεσηκωμένη ἀναταραχὴ, ὁ Βλάχος θὰ πάρῃ κι αὐτὸς τὴ θέση του στὸ χάρακμα. Ἀποφασιστικά, χωρὶς δισταγμούς, στὴν ἀντίθετη πλευρά. Τὴν ἀποψὴ του θὰ τὴ διατυπώσῃ ὅσο γίνεται καθαρῶτερα, στὴν κρίσιμη του για τὸ Φιλαδέλφειο Διαγωνισμὸ. Κατὰ τῆς δημοτικῆς; Μᾶλλον κατὰ τῆς γλωσσικῆς ἀναρχίας. Δημοτικὴ για τὸν Βλάχο εἶναι «ἡ γνησία γλῶσσα τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων» και «αὐτὴν πρέπει νὰ γράφωσι οἱ ποιηταὶ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος». Ἀλλ' οἱ νεώτεροι ποιητῆς δημιουργοῦνε νέες λέξεις «κατὰ κανόνας ἐτυμολογικούς πρωτοφανεῖς και ἀνηκούστους», ἐνῶ «τὰς γλώσσας γεννώσι και διαπλάττουσι μόνον οἱ λαοί», ὅτι ἡ γραμματικὴ τοῦ νέου ιδιώματος εἶ-

(*) Βλ.: Τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη (Ἀπὸ τὴν ἀνατύπωσιν τοῦ 1913, σελ. 40).

ναι «κυρίως εἰπεῖν ἔλλειψις γραμματικῆς» καὶ ὅτι στὸ τέλος-τέλος οἱ ποιητὲς πρέπει «νὰ ἀρκεσθῶσι γεννῶντες ιδέας καὶ νὰ παύσων προσπάθουντες νὰ γεννήσωσι γλώσσαν». Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη: «ὁ λεκτικὸς πλοῦτος τῆς δημοτικῆς δὲν ἀρκεῖ εἰς ἔκφρασιν τῶν λεπτοτάτων αἰσθημάτων τῆς νεωτέρας ποιήσεως».

Αὐτὰ εἶναι τὰ σημεῖα ποὺ ὁ Παλαμᾶς ἀπομονώνει γιὰ νὰ τὰ κἀνὴ στόχους τῆς ἀναιρετικῆς κριτικῆς του. Καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀναπτύσσεται εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα σωστή, σὲ ἄλλα ὄχι. Ἄλλωστε εἶναι ἡ γνώριμη ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἔχουν ἀναπτύξει κατὰ καιροὺς ὅλοι οἱ δημοτικιστὲς, στὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων φανατισμῶν, μὲ πολλὴν ἀσυνέπεια καὶ μὲ ἀρκετὴ περιφρόνηση τῶν δημιουργημένων γλωσσικῶν πραγματικοτήτων καὶ κατόπιν μὲ πολλὴν ἄνεση γατὶ ὁ ὀγκόλιθος — ἡ καθαρεύουσα — εἶχε ἤδη μετατοπισθῆ. Ἄν ὁμως προσέξωμε τὰ ἴδια αὐτὰ σημεῖα ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ ἀντίστοιχα κέντρα τῶν ἄρθρων τοῦ Παλαμᾶ, θὰ ἰδοῦμε ὅτι οὐσιαστικὰ ἀνάγονται σὲ δυὸ κυρίως μεγάλα θέματα. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ἡ δημοτικὴ γιὰ τὸν Βλάχο, καὶ γιὰ σειρὰ ὀλόκληρη ἀπὸ λογίους, δὲ μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ λαλούμενη, δηλαδὴ μιὰ γλώσσα ἤδη πλασμένη, παραδομένη στὴν κοινὴ χρῆση ἀπὸ τὸν μεγάλο τῆς πλάστη, τὸν λαό, καὶ τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι τὴ γλώσσα τούτη δὲν ἔχομε τὸ δικαίωμα οὔτε νὰ τὴν ἀλλάξουμε οὔτε καὶ νὰ τὴν νοθεύουμε — ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ τὴν πλουτίζουμε μὲ νεολογισμοὺς, ὑπεξαιρώντας ἀπὸ τὸ λαὸ ἕνα προνόμιο ποὺ τὸ ἔχει κατ' ἀποκλειστικότητα. Σ' αὐτὰ τὰ δυὸ στηρίζονται ὅλες οἱ ἄλλες ἐπὶ μέρους διαφωνίες καὶ λεπτομερειακὲς ἀντιρρήσεις. Αὐτὴ τὴ γλώσσα τὴν πλασμένη, τὴν ἔτοιμη, τὴν παρθενικὴ, ὁ Βλάχος καὶ πολλοὶ μαζί του τὴ θεωροῦσαν πραγματικὰ ποιητικὴ, πρόσφορη γιὰ μικρὰ ποιήσεις, ἀφοῦ αὐτὴ συμβουλεύει τοὺς ποιητὲς νὰ γράφουν — καὶ ὁ ἴδιος εἶχε δώσει τὸ παράδειγμα καὶ εἶχε ἐπαινέσει μὲ θερμῆ, ὅπως εἶδαμε, τὰ πρότυπά της. Δὲν περνοῦσε ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Βλάχου πὼς μιὰ καὶ ὑπῆρχε ἡ ἄλλη γλώσσα, ἡ λογία, ποὺ μπορούσε νὰ ἱκανοποιεῖ ὅλες τὶς ἀνάγκες τοῦ γραφομένου λόγου, θὰ ἔπρεπε νὰ πλασθῆ καὶ μιὰ νέα γλώσσα γιὰ νὰ τὴν ἐκτοπίσει ἀπὸ ὅσες θέσεις εἶχε καταχτήσῃ μὲ τὸ σπαθὶ τῆς κ' ὕστερα ἀπὸ ὀλόκληρον ἀγῶνα κατὰ τῶν ἀρχαϊστῶν.

Δὲν πέρασε δηλαδὴ ἀπὸ τὸ μυαλὸ τοῦ Βλάχου ἡ ιδέα — ὅπως δὲν πέρασε καὶ ἀπὸ τῶν δημοτικιστῶν τὸ κεφάλι — πὼς ἡ καθαρεύουσά του, ἡ γλώσσα ἡ δική του, θὰ γινόταν τὸ γεφύρι γιὰ μιὰν ἀκόμη ἀπλούστερη γλώσσα ποὺ θὰ ἐμείωνε τὴν ἀπόσταση τοῦ γραφομένου πεζοῦ λόγου ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὴν ἀδιάλλαχτη διγλωσσία θὰ τὴ μαλάκωνε τόσο ποὺ θὰ ἔφτανε μιὰ μέρα ἡ διγλωσσία νὰ μὴν ὑπάρχει. Ἡ ἂν θὰ ὑπῆρχε κάποια διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ πεζὸ λογοτεχνικὸ ἢ ἐπιστημονικὸ κείμενο καὶ στὸν ἔμμετρο λόγο, ἡ διαφορὰ αὐτὴ νὰ εἶναι μόνο ἀποχρώσεως καὶ ὄχι γλωσσικοῦ ὑλικοῦ καὶ τυπικοῦ καὶ γραμματικῆς. Γι' αὐτὸ ἀποδεχόμενος τὴ διγλωσσία ὡς ἀναγκαία προϋπέθεση καὶ σύμφυτη μὲ τὸ εἶδος τοῦ λόγου, ἔβλεπε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ δημοτικὴ σὰν ἕνα μέγεθος δοσμένο καὶ ἀπόλυτο ποὺ δὲν ἐπιδέχεται καμμιά ἐπέμβαση — γιὰτὶ ἡ ἐπέμβαση θὰ πρόδινε τὸ γλωσσικὸ αἰσθητήριον τοῦ λαοῦ — ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ θ' ἀναγνώριζε, φαντάζομαι, κάθε πρωτοβουλία στὸν λόγο ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὴν καθαρεύουσα. Πρῶτα πρῶτα γιὰτὶ ἡ καθαρεύουσα εἶχε μιὰ στερεὴ γραμματικὴ ποὺ ἔθετε αὐτὴ τοὺς περιορισμοὺς τῆς, ματαιώνοντας ἔτσι κάθε ἀυθαιρεσία, κ' ὕστερα γιὰτὶ ἡ γλώσσα αὐτὴ, στὸ κάτω-κάτω δὲν ἦταν ἡ λαλούμενη ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ἀλλὰ ἡ γραφόμενη, ἡ γλώσσα τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἐπομένως τὸν κύριον λόγο ἔχει ὁ ἄνθρωπος τοῦ πνεύματος κι ὄχι ὁ ἄνθρωπος τοῦ βουνοῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς. Γιὰτὶ τώρα ἡ τελευταία αὐτὴ γλώσσα ἐθεωρεῖτο ὡς πλουσιώτερη ἀπὸ τὴ «γλώσσα τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων» δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθῆ.

Ὁ Παλαμᾶς — καὶ στέκομαι στὸν Παλαμᾶ μᾶλλον παρὰ στὸν Ψυχάρη, γιὰτὶ αὐτὸς ἔχει δώσει στὸ δημοτικιστικὸ κήρυγμα, ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, τὸν κορμό, τὶς σάρκες καὶ τὸ αἷμα — ἐλέγχοντας τὶς γνώμες τοῦ Βλάχου, θὰ μπορούσε νὰ δώσει τὴν ἀπάντηση ποὺ γιὰ δεκαετίες ὀλόκληρες δὲν ἔδωσε ὁ δημοτικισμὸς καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο συντήρησε τὴν ἀγῶνα μάχη κι ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς πολιτιστικῆς ἀνόδου τὴ σύρροπη συμβολὴ σημαντικώτατων στοιχείων τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ. Θὰ μπορούσε δηλαδὴ νὰ τονίσῃ ὅτι ὁ δημοτικιστικὸς ἀγῶνας εἶναι περισσότερο ἕνα κίνημα συγχρονισμοῦ στὴ νέα φάση τῆς ζωῆς τῆς ἐθνότητος παρὰ μιὰ ἀδιάλλαχτη ἀνατροπὴ, πὼς ἡ δημοτικὴ δὲν ἔχει καθόλου σκοπὸ νὰ ἀγνοή-

ση ὅσα ἢ καθαρεύουσα ἐπέβαλε κι ἀποκρυστάλλωσε σὲ γλωσσικὴ πραγματικότητα, ἀλλ’ ὅτι χρησιμοποιώντας τὰ στοιχεῖα τούτα θὰ προσπαθήσῃ νὰ τὰ πλουτίσῃ ἀκόμη περισσότερο μὲ τὸν παραμελημένο γλωσσικὸ θησαυρὸ τοῦ λαοῦ, πῶς ἢ νέα αὐτὴ γλῶσσα γιὰ νὰ θαδίσῃ χρειάζεται ἀναντίρρητα κάποιον ὀπλισμό, τυπικὸ καὶ γραμματικὸ, πού θὰ ἐξομαλύνῃ τὶς ἐξοχές, θὰ κατευνάσῃ τὶς ἰδιωματικὲς ἀνταρσίες, θὰ λειάνῃ τὸ δρόμο πού εἶναι σπαρμένος μὲ τὰ χαλίκια τῶν ἀτομικῶν ἀσυδοσιῶν, πῶς, βέβαια, ὁ λαὸς εἶναι ὁ μέγας γλωσσοπλάστης μὰ πῶς θὰ πρέπει τὸν λαὸ τούτο νὰ τὸν μορφώσουμε ἀρκετὰ γιὰ νὰ διευκολυνθῇ στὸ ἔργο τούτο τὸ γλωσσοπλαστικὸ, γιὰτὶ στὴν κατάστασιν τῆς ἀπαίδευτης ἀφέλειας πού βρισκόταν, τὸ γλωσσοπλαστικὸ τοῦ ἔργο ἀδρανεῖ ἀφοῦ δὲν ἔχει ἀνάγκης ἐκφραστικὲς καὶ ἢ λεκτικὴ αὐτάρκεια δὲν ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ ἐνεργείας πνευματικῆς ἀλλὰ στασιμότητος. Κι ἀκόμη πῶς οὔτε πού πέρασε ἀπὸ τὴ σκέψη τῶν διαλαλητῶν τῆς νέας γλῶσσας ὅτι μιὰ γλῶσσα μπορεῖ νὰ προχωρήσῃ ἀσύδοτα, χωρὶς κανόνες, γραμματικὴ, τυπικὴ. Καὶ τούτο : πῶς ὅλα τούτα θὰ ρυθμιστοῦν ἀνάλογα μὲ τὶς δεχτικὲς ἰκανότητες τοῦ λαοῦ πού γιὰ χάριν του θὰ γίνῃ ἢ γλωσσικὴ μεταρρύθμιση — μεταρρύθμιση ὅμως κι ὄχι ἐπανάστασις λογίων κατὰ τοῦ γλωσσικοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ.

Εἶδαμε ὅμως πῶς ἀπάντησε ὁ Παλαμᾶς στὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς γραμματικῆς, (κάτι πού ὁ Ψυχάρης ἐνοιῶσε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ κ’ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του μελήματα ἦταν ἢ σύνταξις τῆς Ρωμαϊκῆς Γραμματικῆς, ὅσο κι ἂν τὸ πείραμά του μένει στὴν περιοχὴ τῶν ἀπαράδεκτων εἰσηγήσεων του γιὰ τὴ μόρφωση γραπτοῦ δημοτικοῦ λόγου). Ὁ Παλαμᾶς ἀπάντησε μὲ τὴν ποιητικὴν ἀνάγκη τῆς ἀσυδοσίας. Δέκα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1902, στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Σολωμὸ (Ἡ Κριτικὴ καὶ ὁ Σολωμὸς — Θέματα γιὰ ξετύλιγμα) ὅταν ὁ ριζοσπαστικὸς φανατισμὸς ὑποχώρησεν ἐπὶ τὴν ἐμπειρίαν, θὰ διατυπώσῃ γνώμη ριζικᾶ διάφορη : «... Ἐπειτα ἢ γραμματικὴ τοῦ Σολωμοῦ. Τὸ θέμα τούτο δίνει ἀφορμὴν σὲ στοχασμοὺς σημαντικοὺς. Κι ἅς τὴν περιφρονοῦν τὴ γραμματικὴ, δηλαδὴ τὴ λογικὴ καὶ τὴν ἀρμονία τῆς γλῶσσας, καὶ κάθε σκέψη γιὰ κείνη, οἱ ἀποκλειστικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἀτομισμού, πού σέβονται τὴ γλῶσσα ὅσο καὶ μιὰ γάτα ἕνα

κουρέλι πού τῆς ρίχνεις γιὰ νὰ παίξῃ... (*)». Καὶ λίγες ἀράδες πιὸ κάτω : «Καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ τούτο : ὅσο ἢ ποιήσῃ τοῦ Σολωμοῦ ἀνυψώνεται, τόσο ἢ γλῶσσα του γίνεται κανονικώτερη, δηλαδὴ δασκαλικώτερη (**) (καθὼς τὸν ἐννοοῦν τὸ δασκαλισμὸ οἱ ἀποκλειστικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἀτομισμού, δηλαδὴ τῆς ἐλευθερίας νὰ ράφῃ καὶ νὰ ξηλώνῃ ὁ καθένας μας, γιὰ νὰ μὴ τοῦ λείπῃ δουλειά, κι ἀπὸ μιὰ γραμματικὴ τῆς ὥρας καὶ τῆς στιγμῆς, κατὰ τὴν ξεχωριστὴν του δίψα τῆς στιγμῆς καὶ τῆς ὥρας)». Καὶ ὁ Παλαμᾶς, ἀποκαρδιωμένος ἀσφαλῶς μὲ τὰ ὅσα ἀνυπόταχτα καὶ ἀσύδοτα ἐπιχειροῦνταν εἰς βάρος τῆς γλῶσσας, στὸν πρόλογο τῶν Γραμμάτων του, πού εἶναι γραμμένος ἕνα χρόνο ἀργότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω κείμενα, φιλοτιμεῖται νὰ διαψεύσῃ ἀκόμη ἐμφαντικώτερα αὐτὰ τὰ περὶ ὑποκειμενικῶν διαθέσεων πού εἶχε ὑποστηρίξει στὰ ἄρθρα τοῦ 1892. Χρησιμοποιεῖ μάλιστα λέξεις πού ὑπενθυμίζουν τὸ παλιὸ κήρυγμα τῆς «ἐξ ὑποκειμένου αἰσθήσεως» γιὰ νὰ εἶναι ἢ αὐτοαναίρεσις (σκόπιμα; ἀνεπίγνωστα;) περισσότερο ἐμφαντικὴ : «Κανονισμένη (γλῶσσα) θὰ πῆ σύστημα καὶ μέθοδος καὶ γνώσις θετικὴ καὶ ἐξ ἀντικειμένου (***)», ὄχι τὰ ὑποκειμενικὰ γούστα καὶ τὰ κομπογιαννίτικα, σύμφωνα μὲ τὴν κοντὴ ματιὰ τοῦ ἐνὸς καὶ μὲ τὴν τυφλὴ γνώμη τοῦ ἄλλου... καὶ τὸν τέτοιο κανονισμὸ τὸν ἐμποδίζει ἢ ὀλότελα ὑποκειμενικὴ γλῶσσα καὶ τὸν κανονισμὸ ἐμποδίζοντας, ἐμποδίζει αὐτὸ τὸ δρόμο, καὶ ζητάει τὰ πόδια νὰ κόψῃ τῆς Ἰδέας (****).

Δὲ θάπρεπε, λοιπὸν, διόλου νὰ κατηγορηθῇ ὁ Βλάχος ἂν στὴν πρώτη κριτικὴ ἐπαφὴ του μὲ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, καὶ μὲ «τὰ ἀχαρακτῆριστα στιχοῦργήματα πρωτοπείρων στιχοπλόκων καὶ ἀπτέρων νεοσσῶν οἱ ὁποῖοι ἴσως εἶναι, κατὰ μέγα μέρος, οἱ μετασχόντες τοῦ ἐφετεινοῦ «Φιλαδελφείου» — καθὼς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἴδια σειρά τῶν ἄρθρων του στὴν Ἐφημερίδα — μίλησε ὅπως μίλησε καὶ ἔκρινε ὅπως ἔκρινε καὶ ἐθορυβήθη ὅπως ἐθορυβήθη. Ἐνας ἄνθρωπος πού ἀνάλωσε τὴ ζωὴ του γιὰ τὴ μορφοποίησιν μιᾶς γλῶσσας πού θὰ τὴ χρησιμοποιήσουν γιὰ πολλὰ ἀκόμη χρόνια καὶ μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη οἱ φανατικώτεροι ἀπὸ τοὺς δημο-

(*) Γράμματα, Τόμ. Α', σελ. 39.

(**) Ὑπογραμμισμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο.

(***) Ὑπογραμμισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο.

(****) Αὐτ. σελ. θ'.

τικιστές, κι ανάμεσά τους πρώτος και καλύτερος ο Παλαμάς, ούτε εύκολο θά ήταν, ούτε και λογικό, ούτε και συνεπές με τον ίδιο του τον εαυτό, αν έμενε αδιάφορος μπροστά σ' ό,τι φανερώνεται απειθάρχητο και ανεξέλεγκτο. Έπειτα η αντιρομαντική ψυχολογία του Άγγελου Βλάχου δεν έπαιξε ασφαλώς μικρό ρόλο στην αυστηρή του στάση απέναντι ενός κινήματος που έδινε όλες τις υποσχέσεις της περιπέτειας και καμμιά στερεή λαβή με ό,τι ο ίδιος επέστυε ως γλωσσική πραγματικότητα. Δεν είναι δίκαιο ούτε και τίμιο να κατηγορούμε σήμερα τον Άγγελο Βλάχο για τη δυσπιστία του απέναντι μιας απλαστής γλώσσας όταν ολόκληρη την πίστη του κι ολόκληρη την εμπιστοσύνη του, που την επικύρωσε με πνευματική ενέργεια δεκαετιών, την είχε αφιερώσει σ' ένα γλωσσικό ιδεώδες που απέδωσε, απέδιδε και εξακολουθούσε ν' αποδίδει — στον πεζό λόγο — καρπούς αξιόλογους παρά την παρεμβολή της νέας γλώσσας που σαν νέα μάζεψε γύρω της την πνευματική νεότητα του έθνους.

Η μάχη των δημοτικιστών προς την καθαρεύουσα αν υπήρξε στη γενικότερη προοπτική της δικαιολογημένη, αδικαιολόγητη θά μείνη στην πνευματική της πορεία ή αδυναμία των ήγετών του κινήματος ν' αντιληφθούν τον ιστορικό ρόλο της καθαρεύουσας σε μια δημιουργική στιγμή του έθνικου βίου. Γιατί η καθαρεύουσα υπήρξε ο αναγκαίος, ο αναπόφευκτος ενδιάμεσος σταθμός για την προκοπή της δημοτικής. Αυτή, η καθαρεύουσα, περισυνέλεξε, συστηματοποίησε και κατέταξε το γλωσσικό υλικό απ' όπου πορίσθηκε η δημοτική τον κυριώτερο της πλούτο για να γίνη, όπως πάει να γίνη, γλώσσα αυτόαρκης. Η καθαρεύουσα ξεκαθάρισε το έδαφος, παραμέρισε τον αρχαϊκό σχολαστικισμό, ξεδιάλεξε ό,τι έπρεπε να ξεδιαλέξη, θησαύρισε ό,τι έπρεπε να θησαυρίσει και δημιούργησε σιγά-σιγά ένα απόθεμα απ' όπου εξακολουθεί ακόμη ν' αντλεί η δημοτική και να

πλουτίζεται και ν' αντρώνεται και κατορθώνει να μην είναι μόνο η παρθενική γλώσσα του βουνού και της στάνης αλλά ένα όργανο που μπορεί ν' ανταποκριθή στις σύνθετες έννοιες που αξιώνει ο σημερινός τεχνικός πολιτισμός. Ένα από τα πιο μεγάλα σφάλματα του Ψυχάρη — το έγραψα κι άλλου, τώρα πρόσφατα, απ' άφορμή την είκοστή επέτειο του θανάτου του — κι όχι μόνο του Ψυχάρη αλλά και των πρώτων φανατικών όπαδών του, είναι ότι, έχοντας ένα γλωσσικό θησαυρό στα χέρια τους, μαζεμένο με σοφία και με κάματο, σχηματισμένον με αληθινόν έρωτα προς τη γλώσσα όχι σαν ιδίωμα αλλά σαν όργανο έκφραστικό, αγωνίστηκαν φανατισμένα, δηλαδή τυφλά, να τον σκορπίσουν, να τον αφίσουν αδρανή και άνεργο, από ένα πνεύμα δημοτικού πουριτανισμού που αν έμελλε ν' άχθη στις άκραίες του συνέπειες, θά μάς ανάγκαζε να καταφύγουμε στο φιλέρημο καλύβι, έρημίτες από ποινή, αφού η άναπνοή μας σε πλατύτερους όρίζοντες όπου ανανεώνεται το αίμα με τ' όξυγόνο του πνεύματος, θά ήταν σχεδόν αδύνατη. Κ' η άντρική περπατησιά του έθνους μας θά έμενε νηπίου παραπάτημα.

Ο Άγγελος Βλάχος βοήθησε το έθνος του να περπατήσει με σιγουριά κι αυτοπεποίθηση σε μιάν εποχή όπου και το να είναι άπλωθ όρθιο έθεωρείτο κατάκτηση. Και το έργο του — «έργον χρηστόν, όρμηθέν από άγαθής πάντοτε γνώμης και προς άγαθόν βαδίσαν σκοπόν διά της άπαραβάτου εύθείας» (*) — πρόκειται σαν μιάν παρότρυνση προς τον άκάματο κι άνιδιοτελή πνευματικό μόχθο.

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

5 - 11 του Δεκέμβρη 1949

(*) Από τη σεμνή απάντησή του στην προσφώνηση της Έπιτροπής που του πρόσφερε άκαμνηστικό για την πενηνταετηρίδα του δώρο — όρειχάλκινο αντίγραφο του άγάλματος του Σείληνου που βρίσκεται στο Μουσείο της Φλωρεντίας. (Χρονικά των έφημερίδων της έποχής).

